

Патик Андрій Анатолійович –
кандидат юридичних наук, науковий
співробітник наукової лабораторії
з проблем досудового розслідування
Національної академії внутрішніх
справ

ПІДСЛІДНІСТЬ ЗЛОЧИНІВ НА ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ ЗА НОВИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

Розкрито застосування норм законодавства в практичній діяльності правоохоронних органів, зокрема інституту підслідності на досудовому розслідуванні. Розглянуто поняття й завдання підслідності, її правове регулювання. Здійснено аналіз проблемних питань відносно підслідності, що виникають на різних стадіях кримінального процесу, а також визначено способи їх подолання.

Ключові слова: підслідність; законодавство й практична діяльність; зрозумілість правових норм; завдання підслідності; компетенція; спори щодо підслідності.

Раскрыто применение норм законодательства в практической деятельности правоохранительных органов, в частности, института подследственности на досудебном расследовании. Рассмотрены понятия и задания подследственности, ее правовое регулирование. Проанализированы проблемные вопросы подследственности, возникающие на разных стадиях криминального процесса, а также определены способы их преодоления.

Ключевые слова: подследственность; законодательство и практическая деятельность; понятность правовых норм; задачи подследственности; компетенция; споры о подследственности.

The article is sanctified to application of norms of legislation in practical activity of law enforcement authorities, in particular, institute under investigation on pre-trial investigation. Concepts and tasks under investigation, her legal adjusting are examined, problem questions under investigation, that arise up on the different stages of

criminal process, are analysed. The methods of overcoming of problems under investigation are specified.

Keywords: over competence; legislation and practical activities; clarity of law; assignment of jurisdiction; competence; disputes over jurisdiction.

Ефективність застосування норм законодавства в практичній діяльності правоохоронних органів прямо залежить від їх доступності для розуміння та недвозначності. Повинен бути чіткий процесуальний механізм застосування (незастосування) або виконання регламентованих дій, покладених на службову особу в межах її обов'язків і, відповідно, забезпечення реалізації функцій кримінального процесу.

Особливого значення ця позиція, а, можливо, краще сказати – вимога, набуває на сьогодні, коли Україна переживає важкі часи реформування всіх її галузей в умовах політичної й економічної нестабільності. Некомпетентний підхід до нормотворчості, допущення помилок і прогалин у законодавстві може дорого коштувати нашій державі. Тому необхідно запроваджувати такі процесуальні норми, що не викликають додаткових питань відносно їх застосування. А якщо такі питання й виникають – своєчасно вносити відповідні зміни до їх редакції.

Зокрема, це стосується інституту підслідності на досудовому розслідуванні, оскільки він не тільки пов'язує норми кримінального й процесуального права, а й регулює управлінську діяльність щодо розподілу службових обов'язків і взаємодії між суб'єктами правоохоронної діяльності як у межах одного, так і різних відомств, а саме: органів внутрішніх справ; органів безпеки; органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства; органів державного бюро розслідувань.

Головним завданням підслідності є недопущення дубляжу, тобто виконання однієї і тієї ж роботи двома й більше суб'єктами, наприклад, окреме здійснення кримінального провадження по одному факту слідчим органів внутрішніх справ і слідчим Служби безпеки України. По-перше, це марне витрачання часу й ресурсів держави, що особливо недоцільно за умов дефіциту бюджету. По-друге, такі дії порушують низку конституційних прав людини й можуть призвести до інших

негативних наслідків. По-третє, неузгодженні дії та некомпетентність в окремих питаннях шкодять кримінальному провадженню загалом.

Питання підслідності виникає на різних стадіях кримінального процесу. Відповідно до положень Кримінально-процесуального кодексу 1960 р. питання підслідності виникало вже на стадії вирішення питання про порушення кримінальної справи. За новим Кримінальним процесуальним кодексом (КК) України це питання залишилось, але в дещо іншому форматі й звучить воно так: «Хто буде вносити інформацію про правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань?». Наступним питанням може бути таке: «Хто буде проводити досудове розслідування?» і так далі. Навіть на стадії судового розгляду може бути порушено питання щодо правильності обраної підслідності на досудовому розслідуванні.

Для кращого розуміння сутності інституту, що розглядається, слід з'ясувати зміст поняття підслідності. Цікавим, наприклад, є те, що це поняття часто ототожнюють із такими категоріями, як «компетенція» та «приналежність».

Поняття «компетенція» передбачає весь об'єм повноважень (прав та обов'язків), якими наділений, відповідно до положень закону та підзаконних актів орган або особа. Зазначена категорія в широкому розумінні пов'язана з розподілом праці, розмежуванням сфер діяльності між різними органами для правильного вирішення покладених на них завдань. Так, поняття «компетенція» визначає: 1) питання, якими відає той чи інший державний орган; 2) повноваження, якими він наділяється для їх вирішення. Компетенція як юридична категорія спрямована на визначення правового статусу конкретного державного органу чи посадової особи. Підслідність – це суто кримінальне процесуальне поняття, тоді як компетенція застосовується й в інших державно-правових відносинах [1, с. 9–10].

У Кримінально-процесуальному кодексі 1960 р. поняття «підслідність» і «підсудність» замінялось іншим – «належність» (п. 3 ч. 2 ст. 97 КПК України в редакції від 1960 р.). Проте ці категорії є різними за змістом. Крім того, поняття

«належність» більш широко застосовується за межами кримінального процесу [1, с. 10].

Підслідність як правова категорія у сфері кримінальної процесуальної діяльності передбачає розмежування повноважень органів розслідування в провадженнях певної категорії щодо кримінальних правопорушень. Її не можна ототожнювати з компетенцією та належністю, оскільки вони є більш широкими поняттями. Також не можна визначати підслідність як повноваження органів слідства на стадії досудового розслідування, оскільки ці повноваження значно ширші, ніж повноваження щодо розслідування певного кола кримінальних правопорушень [1, с. 12].

З урахуванням зазначеного, В. М. Ягодинський тлумачить поняття підслідності як встановлені кримінальним процесуальним законом правила, що визначають повноваження органів слідства в певних кримінальних провадженнях залежно від їх юридичних ознак із метою забезпечення злагодженої та планомірної роботи щодо провадження досудового розслідування й успішного вирішення завдань кримінального судочинства на цій процесуальній стадії [1, с. 12].

А. Ф. Смирнов вважає, що суперечки про підслідність породжують затягування й низьку якість досудового розслідування, з чим важко не погодитись. Науковець наголошує на неможливості вирішення суперечок «на основі спільної домовленості». Натомість він пропонує вдосконалювати кримінальне процесуальне законодавство, у якому має бути чітко регламентовано підслідність органів досудового розслідування [2, с. 98].

Дійсно, серед органів досудового розслідування не повинно виникати суперечок щодо підслідності того чи іншого кримінального провадження. Іноді такі дії можна навіть розглядати як злочинну недбалість. Не дивно, що працівники підрозділів внутрішньої безпеки або контрольно-наглядових органів вважають такі дії корупційними, чи як зараз правильно називати, відповідно до чинного кримінального законодавства, – протиправними діями службових осіб щодо прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди (ст. 368 Кримінального кодексу (КК) України) [3]. Однак слід

визнати, що такі суперечки мали і будуть мати місце, оскільки вони зумовлені ментальним «непереборним бажанням працювати» та негласним правилом слідчого: отримав матеріали – подумай кому їх можна передати!

Можливо, ці два негативні фактори можна використати шляхом заохочень і покарань, перегляд нарахування плати за працю, підвищення кримінальної відповідальності за службові злочини та запровадження інших норм у законодавстві. Крім цього, слід ураховувати, що закон (чіткий і недвозначний) не може передбачити всі можливі життєві ситуації і є лише загальним правилом, тоді як більш детальне роз'яснення порядку дій, застосування, статусу тощо повинні містити вже підзаконні та відомчі нормативні акти.

У розважальних телепрограмах, сучасних театральних постановках часто обігруються іронічні сцени або комічні ситуації з категорії «чорного» гумору, коли працівники правоохоронних органів, користуючись нагодою відсутності свідків, перетягують труп з одного на інший бік проїжджої частини (на територію обслуговування іншого підрозділу), або відштовхують труп від берега, куди його прибило течією річки, і подібних «сценаріїв» багато.

Та існують ситуації, що дійсно потребують уваги, детального вивчення й відповідного вирішення. Іноді, наприклад, слідчі лінійного відділення на залізниці змушені розслідувати злочини, не пов'язані з роботою залізничного транспорту, але вчинені на залізничному полотні. І навпаки, слідчі територіальних органів внутрішніх справ зобов'язані розслідувати злочини, учинені в населеному пункті в зоні дії смуги відводу залізничних доріг, у той час як подібні злочини часто пов'язані з роботою залізничного транспорту. А. Ф. Смирнов пропонує в такому випадку при визначенні підслідності керуватися не територіальною ознакою, а тими завданнями, які вирішуються органами внутрішніх справ на залізничному транспорті [2, с. 99].

Основним правовим джерелом, що регулює застосування інституту підслідності, є КПК України. Зокрема, ст. 216 передбачено перелік кримінальних правопорушень, їх підслідність органам досудового розслідування МВС України,

служби безпеки, органам, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, а також державному бюро розслідувань.

У кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених ст. 209–1, 384, 385, 386, 387, 388, 396 КК України, досудове розслідування здійснюється слідчим того органу, до підслідності якого належить злочин, у зв'язку з яким почато досудове розслідування.

Водночас законодавець передбачає виникнення спірних питань щодо підслідності в кримінальних провадженнях за наведеними статтями. Якщо під час досудового розслідування буде встановлено інші злочини, учинені особою, щодо якої ведеться досудове розслідування, або іншою особою, якщо вони пов'язані зі злочинами, вчиненими особою, щодо якої ведеться досудове розслідування, і які не підслідні тому органу, що здійснює в кримінальному провадженні досудове розслідування, то в разі неможливості виділення цих матеріалів в окреме провадження прокурор, який здійснює нагляд за досудовим розслідуванням, своєю постановою визначає підслідність усіх цих злочинів (ч. 5 ст. 216 КПК України).

Якщо ст. 216 КПК України визначає поділ підслідності між органами досудового розслідування за компетенцією, то ст. 218 КПК України (Місце проведення досудового розслідування) регулює поділ підслідності за територіальною ознакою.

Так, досудове розслідування здійснюється слідчим того органу досудового розслідування, під юрисдикцією якого перебуває *місце вчинення* кримінального правопорушення.

Водночас законодавець не допускає волокити під час вирішення спорів щодо підслідності. Якщо слідчому із заяви, повідомлення або інших джерел стало відомо про обставини, що можуть свідчити про кримінальне правопорушення, розслідування якого не віднесе до його компетенції, він проводить розслідування доти, доки прокурор не визначить іншу підслідність.

Якщо ж *місце вчинення* кримінального правопорушення *невідоме* або його було вчинено за межами України, місце проведення досудового розслідування визначає відповідний прокурор, який *керується іншими факторами*, такими як: місце

виявлення ознак кримінального правопорушення, місце перебування підозрюваного чи більшості свідків, місце закінчення кримінального правопорушення або настання його наслідків тощо (ч. 3 ст. 218 КПК України).

З метою уникнення дубляжу кримінальних проваджень або одночасного розслідування одного факту різними підрозділами чи відомствами на початку розслідування слідчий перевіряє наявність уже розпочатих досудових розслідувань щодо того ж кримінального правопорушення.

У разі, якщо буде встановлено, що іншим слідчим органу досудового розслідування або слідчим іншого органу досудового розслідування розпочато кримінальне провадження щодо того ж кримінального правопорушення, слідчий передає слідчому, який здійснює досудове розслідування, наявні в нього матеріали й відомості, повідомляє про це прокурора, потерпілого або заявника та вносить відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Спори про підслідність вирішує керівник органу прокуратури вищого рівня.

Слід зазначити, що ч. 6 ст. 218 КПК України містить одну з форм взаємодії між органами досудового розслідування. Слідчий, прокурор має право провадити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії на території, що перебуває під юрисдикцією іншого органу досудового розслідування, або своєю постановою *доручити* їх проведення такому органу досудового розслідування, який зобов'язаний її виконати. Також ми бачимо, що межі повноважень слідчого не обмежуються лише територією під його юрисдикцією, а поширюються на територію всієї України.

На відомчому рівні, крім законодавчих актів, підслідність між підрозділами регулюється відомчими нормативно-правовими актами.

Зокрема, відповідно до Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, затвердженої наказом МВС України «Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ

України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та положень про комісії» від 19 листопада 2012 р. № 1050, оперативний черговий, отримавши заяву чи повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення й іншу подію від слідчого або іншої службової особи, зобов'язаний діяти відповідно до Інструкції з організації діяльності чергових частин органів і підрозділів внутрішніх справ України, направленої на захист інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, затвердженої наказом МВС України від 28 квітня 2009 р. № 181, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 20 серпня 2009 р. за № 786/16802, відразу зареєструвати її в журналі ЄО та направити на місце події слідчо-оперативну групу чи оперативну групу (п. 2.2 Інструкції).

Відповідно до п. 2.3 цієї Інструкції, інформацію, що надійшла до чергової частини органу внутрішніх справ про вчинене кримінальне правопорушення й іншу подію на території обслуговування *іншого* органу внутрішніх справ, оперативний черговий відразу *реєструє в журналі ЄО та невідкладно інформує* про це той орган, на території оперативного обслуговування якого мала місце така подія.

Матеріали з ознаками вчинення кримінального правопорушення заборонено передавати без реєстрації в журналі ЄО та Єдиному реєстрі досудового розслідування до іншого органу внутрішніх справ.

Зазначені пункти визначають порядок дій оперативного чергового при надходженні заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення на території його обслуговування, а також на території обслуговування іншого ОВС. Однак, з наведеного не є незрозумілим, чи повинен оперативний черговий направляти слідчо-оперативну групу на місце події, що відбулася, за попередньою інформацією, на території обслуговування іншого ОВС.

Це яскравий приклад того, про що йшлося вище. Оперативний черговий не повинен здогадуватися, направляти йому групу в такому разі чи ні. Є працівники, які вважають, що за таких умов необхідно повідомити ОВС відповідної юрисдикції та,

zareєструвавши матеріали до Єдиного обліку та ЄДРД, спрямувати їх за підслідністю, не направляючи групу на місце події.

Тоді виникає два питання. По-перше, чи не втрачаються дорожочинні хвилини, від яких залежить доля майбутнього кримінального провадження, а, можливо, й життя людини, поки інформація про кримінальне правопорушення знайде свого відповідного адресата? По-друге, якщо місце події розташоване на суміжній території обслуговування різних ОВС, і другий ОВС, отримавши повідомлення про подію від першого, направив на місце події слідчо-оперативну групу, яка, прибувши на місце, з'ясовує, що подія відбулася все ж таки на території першого ОВС, який першим отримав інформацію про злочин, чи не розцінюватимуться такі дії органів внутрішніх справ як злочинна недбалість?

З метою уникнення подібних ситуацій, вважаємо за необхідне зазначити в нормативних актах, зокрема в наведеній інструкції, що в разі отримання інформації про кримінальне правопорушення, учинене на суміжній території обслуговування іншого ОВС, оперативний черговий, крім зазначених в інструкції дій, повинен *обов'язково* направити свою слідчо-оперативну групу в строки визначені нормативами МВС України, якщо місце події розташовано на відстані до 1 км (відстань може варіюватися та потребувати додаткового обґрунтування) від умовного кордону між територіями обслуговування.

Отже, крім КПК України, застосування підслідності регулюють чимало відомчих нормативно-правових актів, що також повинні укладатися з дотриманням певних вимог. Насамперед, вони повинні бути доступними для розуміння, недвозначними, змістовними, своєчасно зміненими чи доповненими відповідно до сучасних потреб кримінального судочинства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ягодинский В. Н. Подследственность преступлений : [учеб.-метод. пособие] / В. Н. Ягодинский. – К. : РИО МВД Украины, 1994. – 76 с.
2. Смирнов А. Ф. Некоторые вопросы подследственности уголовных дел на транспорте / А. Ф. Смирнов // Уголовно-

процессуальные формы борьбы с правонарушениями : сб. науч. тр. – Свердловск : Свердл. юрид. ин-т. – С. 97–100.

3. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями : за станом на 10 верес. 2013 р. – Офіц. текст. – К. : Паливода А. В., 2013. – 212 с.

4. Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та положень про комісії : наказ МВС України від 19 листоп. 2012 р. № 1050 // Офіційний вісник України. – 2013. – 15 січ.

Панчишин Михайло Ярославович –
здобувач наукової лабораторії
з проблем досудового розслідування
Національної академії внутрішніх
справ

СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ПОРУШЕНЬ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ РОБІТ ІЗ ПІДВИЩЕНОЮ НЕБЕЗПЕКОЮ

На підставі аналізу літературних джерел і матеріалів практики розслідування порушень правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою виокремлено типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування цих злочинів.

Ключові слова: розслідування порушень правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою; типові слідчі ситуації; початковий етап розслідування; слідчі (розшукові) дії.

На основе анализа литературных источников и материалов практики расследования нарушений правил безопасности при проведении работ с повышенной опасностью выделены типовые следственные ситуации начального этапа расследования этих преступлений.

Ключевые слова: расследование нарушений правил безопасности при выполнении работ с повышенной опасностью; типовые следственные ситуации; начальный этап расследования; следственные (розыскные) действия.

Based on the literature and practice materials to investigate violations of safety rules during the execution of works with high-risk situations typical investigation singled out the initial phase of the investigation of these crimes.

Keywords: investigate violations of safety rules during the execution of works with high risk; typical investigation of the situation; initial stage of the investigation; investigators (ODA) action.

Процес розслідування в криміналістиці здебільшого розглядають як виникнення й вирішення слідчих ситуацій. А. І. Святенко зазначає, що ситуаційна концепція, або

ситуаційний підхід, є однією з парадигм сучасності, одним із найбільш перспективних напрямів, розвиток якого є резервом удосконалення криміналістичних методик і слідчої діяльності загалом. Такий підхід дає змогу ніби «зафіксувати» процес розслідування в певному його стані, деталізувати його, провести аналіз наявної інформаційної бази, запропонувати адекватні засоби й методи розслідування [1, с. 3].

Як свідчать результати ознайомлення з роботами, присвяченими проблемам методики розслідування злочинів, практично завжди типові слідчі ситуації розслідування розглядаються як обов'язкова її складова. Значну увагу також приділено й теоретичним положенням цього поняття.

Зазначену проблематику відображено в роботах В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, О. М. Василь'єва, І. О. Возгріна, Т. С. Волчецької, В. К. Гавла, І. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкіна, О. Н. Колесніченка, І. М. Лузгіна, М. В. Салтєвського, М. О. Селіванова та ін.

Проаналізувавши наведені та інші точки зору щодо визначення слідчої ситуації, можна зробити узагальнення, що переважно це поняття розглядають як певне становище на різних етапах розслідування, що характеризується наявністю інформації, яка становить інтерес для розслідування.

Варто також зауважити, що першочергову увагу традиційно приділяють розгляду типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування злочинів, адже саме початковий етап є найбільш інформативним у сенсі збирання доказової інформації про вчинене кримінальне правопорушення, а отже, він є підґрунтям для подальшого розслідування. На наступних етапах розслідування, типові слідчі ситуації визначаються з урахуванням одержаних результатів і мають переважно конкретизуючий та уточнюючий характер. М. П. Яблоков, розглядаючи типові слідчі ситуації розслідування злочинних порушень правил безпеки праці, зазначає, що слідчі ситуації, які виникають на різних етапах розслідування, а також підстави для їх класифікації можуть бути дуже різноманітними. Водночас стійка повторюваність і поширеність певних слідчих ситуацій дає змогу виокремити типові слідчі ситуації, характерні для початкового етапу розслідування. Ці ситуації несуть основну інформацію та

організаційно-методичне навантаження в побудові методичних рекомендацій щодо розслідування цієї категорії злочинів, оскільки слідчі ситуації, які формуються на наступних етапах розслідування, переважно вносять лише деякі корективи у визначений на початковому етапі напрям [2, с. 63–64].

Огляд наукових праць і публікацій у періодичних виданнях, присвячених проблемам методики розслідування подібних злочинів у різні часи, доводить, що науковці на підставі власних досліджень виокремлювали схожі типові слідчі ситуації початкового етапу їх розслідування. Це пояснюється тим, що злочини проти безпеки виробництва (в узагальненому розумінні, виходячи з назви розділу 10 Кримінального кодексу (КК) України, до яких зокрема й належать порушення правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою) мають низку особливостей, пов'язаних із їх учиненням і розслідуванням, що полягають у способах злочинної діяльності, обстановці вчинення злочину, особі злочинця й особі потерпілого, джерелах виявлення інформації про такі злочини, характері початкової інформації про злочин та ін.

Власні результати вивчення практики розслідування порушень правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою додатково підтвердили наведене спостереження, що дає підстави вважати, що описані в літературі типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування подібних злочинів можуть бути взяті за основу для виокремлення й конкретизації слідчих ситуацій також і досліджуваної категорії злочинів, що додатково сприятиме забезпеченню єдиного підходу до типізації наукових рекомендацій, що впроваджуються в практичну діяльність.

Водночас не можна вважати, що зазначеними науковими дослідженнями проблематику типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування злочинів проти безпеки виробництва загалом і порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою зокрема вичерпано, оскільки, по-перше, типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування злочинів, передбачених ст. 272 КК України, раніше не розглядалися, і відповідно, не є описаними, а по-друге, зважаючи на збільшення темпів виробництва, появу його нових засобів, удосконалення методів управлінської діяльності,

підвищення кваліфікаційного рівня працівників, зміни в законодавчому та нормативно-правовому регулюванні, об'єктивно існують підстави вважати, що зазначене, з-поміж іншого, впливатиме також на і способи та характер порушень правил безпеки й охорони праці, зокрема під час виконання робіт із підвищеною небезпекою.

Узагальнення наукових джерел засвідчило, що найбільше кореспондується з нашими науковими та практичними результатами типізація слідчих ситуацій, запропонована О. В. Таран, яка виокремлює такі слідчі ситуації початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних із порушенням вимог законодавства про охорону праці (проти безпеки виробництва): 1) розслідування розпочинається на підставі матеріалів технічного розслідування нещасних випадків на виробництві; 2) первинними даними є повідомлення від адміністрації підприємства, установи, організації, медичних закладів про травматичну подію, яка щойно сталась; 3) заява потерпілого, його родичів про травматичну подію [3, с. 153–160].

З наведеної класифікації видно, що її підставою визначено характер і джерела виявлення початкової інформації про кримінальне правопорушення, на що також доцільно орієнтуватися в типізації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування досліджуваної категорії злочинів. Проте, незважаючи на спільні підходи до класифікації слідчих ситуацій, їх змістовне наповнення та системи дій слідчого будуть різнитись, оскільки в процесі дослідження було виявлено специфічні особливості, притаманні саме досліджуваній категорії злочинів.

Вивчення практики розслідування злочинів, передбачених ст. 272 КК України, дає підстави для виокремлення таких типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування цих злочинів:

1. Зміст початкової інформації про кримінальне правопорушення визначається матеріалами технічного розслідування нещасного випадку на виробництві (89 % досліджених матеріалів кримінальних проваджень (справ). Поширеність цієї слідчої ситуації пояснюється тим, що саме комісія з розслідування нещасного випадку на виробництві нерідко починає свою роботу раніше, ніж правоохоронні органи одержують відповідну інформацію.

Отже, система дій слідчого в цій ситуації будується з огляду на необхідність правильної та повної оцінки матеріалів технічного розслідування нещасного випадку на виробництві, а також вжиття заходів для збирання та закріплення доказової інформації, ризик утрати якої в цій ситуації досить високий, оскільки, як відомо, не в кожному випадку технічне розслідування проводиться об'єктивно та в повній мірі.

Ситуація додатково ускладнюється тим, що слідчий не має можливості провести огляд, а також інші слідчі (розшукові) дії оперативно, тобто одразу після настання нещасного випадку. Відтак, очевидно, що на момент, коли проведення цих дій буде можливим, існує ймовірність, що обстановку на місці події було змінено, слідову інформацію втрачено, документи, які становлять інтерес для розслідування, можливо, виправлено або знищено, а свідки події та потерпілий будуть давати показання під тиском з боку керівництва підприємства.

2. Про кримінальне правопорушення повідомив потерпілий, його родичі, інша особа, якій стало відомо про настання нещасного випадку на виробництві, представники медичного закладу, куди було доставлено потерпілого (9 %).

Як свідчать результати вивчення слідчої практики, у цій ситуації головною проблемою є з'ясування характеру події, оскільки достеменно не відомо, чи мав місце саме нещасний випадок на виробництві і чи пов'язаний нещасний випадок із виробництвом.

Неоднозначність обставин травматичного випадку ілюструє таке судове рішення. У січні 2014 р. відділення виконавчої дирекції Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України у місті Хмельницькому звернулося до суду з позовом до Хмельницького обласного центру екстреної медичної допомоги та медицини катастроф про скасування актів розслідування нещасного випадку, пов'язаного з виробництвом, а саме актів за формою Н-1 та Н-5 від 31 грудня 2013 р., 8 січня 2014 р. та визнання нещасного випадку таким, що не пов'язаний із виробництвом, посиляючись на те, що Хмельницьким обласним центром екстреної медичної допомоги та медицини катастроф складено та затверджено акти проведення спеціального розслідування нещасного випадку за

формою Н-5 та акт Н-1 про нещасний випадок пов'язаний з виробництвом, який стався 4 червня 2013 р. з водієм бригади швидкої допомоги, який у зазначений день, близько 21 год, перебуваючи поблизу б. № 35 по вул. Винниченка в м. Хмельницькому на ґрунті раптово виниклих особистих неприязних відносин отримав удар в обличчя від іншого громадянина, а тому нещасний випадок, що стався не може бути визнано таким, що пов'язаний із виробництвом, а складені акти Н-1 та Н-5 не відповідають вимогам діючого законодавства.

Суд відмовив у задоволенні позову, посилаючись на п. п. 16 п. 15 Порядку проведення розслідування та ведення обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві, де зазначено, що обставиною, за якої нещасний випадок визнається таким, що пов'язаний із виробництвом є: заподіяння тілесних ушкоджень іншою особою або вбивство потерпілого під час виконання чи у зв'язку з виконанням ним трудових (посадових) обов'язків або дій в інтересах підприємства незалежно від початку досудового розслідування, крім випадків з'ясування потерпілим та іншою особою особистих стосунків невиробничого характеру, що підтверджено висновком компетентних органів. З урахуванням встановлених обставин, суд дійшов висновку, що нещасний випадок, який стався 4 червня 2013 р., є таким, що пов'язаний з виробництвом, оскільки його дії відповідали вимогам інструкції по охороні праці № 50 для водія санітарного автомобіля, згідно якою він повинен володіти навичками надання термінової долікарської допомоги хворим і потерпілим на догоспітальному етапі (п. 1.2 Інструкції), за необхідності – вжити заходів щодо надання потерпілим першої медичної допомоги (п. 5.3 Інструкції). Робочим місцем водія є санітарний автомобіль, приміщення підстанції (пункту), місце виклику (п. 1.4 Інструкції). Таким чином, тілесні ушкодження водій отримав на робочому місці, у зв'язку з незадоволенням громадянина розміщенням автомобіля за місцем виклику та у зв'язку з наміром надати медичну допомогу іншій особі [4]

Дійсно, на практиці непоодинокими є повідомлення потерпілих (або їх родичів) про нещасний випадок на виробництві, у той час, як насправді мало місце з'ясування особистих стосунків на робочому місці або недодержання

(ігнорування) вимог, встановлених до проведення робіт з підвищеною небезпекою самим потерпілим. Як свідчать результати вивчення матеріалів кримінальних проваджень, на момент повідомлення про нещасний випадок його технічне розслідування зазвичай ще не проводилось. Отже, з одного боку, у цій ситуації в слідчого є можливість безпосереднього дослідження обставин події та проведення необхідних слідчих (розшукових) дій, а з іншого, – не маючи відповідної підготовки, йому складно самотійно правильно зорієнтуватись в особливостях виробничого середовища, у тому числі й нормативно-правовій регламентації проведення робіт із підвищеною небезпекою. Вирішенню цієї проблеми сприятиме залучення допомоги спеціаліста.

3. Самостійне виявлення ознак кримінального правопорушення (під час розслідування іншого кримінального правопорушення, повідомлення в ЗМІ, матеріали оперативних підрозділів) (2 %). Виокремлення цієї слідчої ситуації у якості самостійної, незважаючи на невелику, у порівнянні з попередніми ситуаціями, поширеність на практиці, є важливим і доцільним з огляду на те, що об'єктивно існує проблема неналежного реагування правоохоронних органів на відповідні кримінальні правопорушення.

Так, аналіз результатів періодичних перевірок додержання вимог законодавства при прийманні, реєстрації, розгляді та вирішенні заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, своєчасності внесення щодо них відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, що проводились прокуратурою на виконання вимог п. 2 наказу Генерального прокурора України № 4 гн від 19 грудня 2012 р., де зазначено, що керівники прокуратур усіх рівнів і галузевих підрозділів апаратів обов'язково мають проводити відповідні перевірки не рідше одного разу на місяць, засвідчив, що органи внутрішніх справ допускають низку порушень, що призводить до приховування від обліку кримінальних правопорушень, у тому числі й порушень вимог безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою.

Зокрема, поширеним є зволікання щодо початку досудового розслідування за матеріалами оперативно-розшукової діяльності, їх повернення оперативним підрозділам без виконання вимог ч. 1 ст. 214 Кримінального процесуального

кодексу України, за інформацією медичних закладів, що не має характеру заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення та ін.

Таким чином, можна зробити припущення, що за належного реагування в разі самостійного виявлення ознак кримінального правопорушення, передбаченого ст. 272 КК України, поширеність цієї слідчої ситуації об'єктивно була б вищою, а тому, її виокремлення й розроблення відповідної системи дій слідчого має практичне значення.

Отже, застосування ситуаційного підходу в розслідуванні порушень правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою сприятиме підвищенню ефективності цієї діяльності, оскільки дасть змогу систематизувати роботу слідчого й обрати найбільш правильні та раціональні підходи до виконання завдань розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Святенко А. И. Тактическая операция как способ разрешения следственных ситуаций с высокой степенью информационной неопределенности : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / А. И. Святенко. – Ставрополь, 2008. – 26 с.

2. Яблоков Н. П. Исследование обстоятельств преступных нарушений правил безопасности труда / Н. П. Яблоков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 146 с.

3. Таран О. В. Розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці : [моногр.] / О. В. Таран. – К. : ДІА, 2012. – 352 с.

4. Рішення Хмельницького міськрайонного суду у справі № 686/1343/14-ц [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37874277>.

Медвідь Людмила Петрівна –
викладач кафедри правового
забезпечення Національного
університету оборони України
імені Івана Черняховського

ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ І СВОБОД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Розкрито поняття й систему економічних прав і свобод. Розглянуто нормативні акти, що закріплюють економічні права та свободи військовослужбовців, визначають їх обмеження й особливості реалізації. Здійснено порівняльний аналіз реалізації цих прав в інших державах.

Ключові слова: економічні права та свободи; правове регулювання; військовослужбовець; реалізація прав; обмеження прав.

Раскрыты понятие и система экономических прав и свобод. Рассмотрены нормативные акты, которые закрепляют экономические права и свободы военнослужащих, определяют их ограничения и особенности реализации. Проведен сравнительный анализ реализации этих прав в других государствах.

Ключевые слова: экономические права и свободы; правовое регулирование; военнослужащий; реализация прав; ограничение прав.

A concept and system of economic rights and freedoms is given in the article. Normative acts, which fasten economic rights and freedoms of servicemen, their limitation and feature of realization, are examined and analysed. The comparative analysis of realization of these rights is done in other states.

Keywords: economic rights and freedoms; legal adjusting; serviceman; realization of rights; limitation.

Основні права й свободи людини та громадянина закріплено в Конституції України [1]. Надзвичайне значення в житті людини, у тому числі й військовослужбовців, мають економічні права та свободи. Адже саме вони повинні гарантувати

економічну свободу людини, її розвиток як вільної, забезпеченої у своїх життєвих потребах особистості. Водночас саме реалізація цих прав дає змогу характеризувати державу як соціальну, тобто таку, яка забезпечує достатньо високий рівень життя для своїх громадян [2, с. 192]. На превеликий жаль, Україна не може гарантувати цього в сучасний період, оскільки вона посідає 164-те місце в рейтингу економічних свобод серед 179 країн світу. Це найгірший показник серед європейських держав [3].

Конституція України закріпила основні економічні права й свободи людини та громадянина без спеціального поділу громадян за їх професійною належністю чи іншими категоріями. Але виявляється, що не всі категорії громадян можуть однаково користуватися закріпленими правами й свободами. Однією з таких категорій є військовослужбовці. Для них встановлено різними нормативними актами деякі обмеження та особливості реалізації цих прав, виходячи зі специфіки військової служби. Тому виникає потреба в аналізі й дослідженні законодавства, що закріплює та регулює економічні права й свободи військовослужбовців.

Мета статті полягає в здійсненні аналізу законодавства щодо закріплення економічних прав і свобод військовослужбовців, виявленні проблемних питань та особливостей їх реалізації.

Дослідженню особливостей правового закріплення та реалізації прав, свобод людини й громадянина, у тому числі економічних, присвятили свої наукові праці такі вчені: В. Ф. Веніславський, Л. Д. Воєводін, О. М. Гончаренко, А. М. Колодій, О. Г. Кушніренко, Г. Н. Манов, О. О. Мішин, В. С. Нерсисянц, А. Ю. Олійник, В. Й. Пашинський, Ж. М. Пустовіт, П. М. Рабінович, О. В. Скупінський, Т. М. Слінько, О. В. Совгиря, Ю. М. Фролов, В. М. Шаповал, Н. Г. Шукліна та ін. Проте, на нашу думку, багато питань, особливо пов'язаних з обмеженнями й особливостями реалізації зазначених прав військовослужбовцями, потребують аналізу та подальшого дослідження.

Економічні права й свободи – це самостійний вид прав і свобод у загальній системі конституційних прав та свобод людини й громадянина, під якими слід розуміти можливості людини та громадянина володіти, користуватися,

розпоряджатися економічними благами, а також набувати й захищати їх у порядку, межах, формах і спосіб, передбачених Конституцією та законами України [4, с. 174].

У сучасній правовій науці існують різні думки щодо системи економічних прав і свобод. Так, науковці А. Колодій та А. Олійник вважають, що до економічних прав і свобод належать: право кожного володіти, користуватися, розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41), право на підприємницьку діяльність (ст. 42), право на працю (ст. 43), право на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів (ст. 44), право на відпочинок (ст. 45) [2, с. 192].

Ж. Пустовіт до системи економічних прав і свобод людини й громадянина відносить: право на приватну власність; право на підприємницьку діяльність, що не заборонена законом; право на користування природними й іншими об'єктами суспільної власності [5, с. 253]. Цю думку підтримують також низка науковців: О. Гончаренко [6], Ю. Фролов [7], О. Кушніренко, Т. Слінько, В. Веніславський [8].

Іншу позицію обстоює П. М. Рабінович, який складовими системи економічних прав вважає право на власність засобів виробництва; здобуття професії; вибір та здійснення трудової або іншої діяльності; сприятливі умови й справедливу оплату праці; відпочинок і дозвілля [9, с. 7–8].

О. В. Скупінський під економічними правами людини розуміє значно ширший перелік, ніж той, що закріплений в Основному Законі. Так, зазначені права мають включати: 1) право приватної власності; 2) право на користування об'єктами публічної власності; 3) на свободу економічної діяльності (у тому числі свобода вибору виду суспільно корисної діяльності, свобода вибору професії, свобода підприємництва, право на захист від недобросовісної конкуренції тощо); 4) право на працю (у тому числі право на вільний вибір праці, заборона примусової чи невільницької праці, право на захист від незаконного звільнення й безробіття, на безпечні умови праці, своєчасне отримання заробітної плати, рівну й справедливу оплату праці тощо); 5) право на спадкування (у тому числі свобода прийняття спадку, право на таємницю

заповіту тощо); 6) право працівників на участь в управлінні своїм підприємством (у тому числі право на участь у приватизації, право на участь у розподілі прибутків свого підприємства тощо) [10, с. 11–12].

Основні права й свободи російський професор О. О. Мішин поділяє на три групи залежно від характеру відносин, що виникають між індивідумом і державою, а також між самими індивідумами. Особа, по-перше, як член громадянського суспільства, наділена певними соціально-економічними правами й свободами; по-друге, як член політичної громадськості, – певними політичними правами та свободами; по-третє, як фізична особа, – певними особистими правами й свободами. Соціально-економічні права та свободи визначають правове становище особи як члена громадянського суспільства. Найважливішим із цих прав є право на володіння й розпорядження приватною власністю. До соціально-економічних прав також науковець відносить право на працю, право на рівну заробітну плату, право на відпочинок, право на страйк, страхування щодо безробіття, пенсійного забезпечення пристарілих, інвалідів, охорону жіночої та дитячої праці [11, с. 40–41].

В. С. Нерсесянц серед економічних прав розрізняє право підприємницької та іншої, не забороненої законом, економічної діяльності, право приватної власності, право мати майно у власності, володіти, користуватися й розпоряджатися ним як одноосібно, так і спільно з іншими особами, право спадкування, право приватної власності на землю, свободу праці й заборону примусової праці, право кожного вільно розпоряджатися своїми здібностями до праці, вибирати рід діяльності та професію [12, с. 338–339].

Науковець Г. Н. Манов відносить право приватної власності до громадянських прав поряд із правом на охорону сім'ї, материнства й дитинства, свободи совісті, вільного пересування, судового захисту порушених прав. На його думку, до соціальних та економічних прав належать право на працю, вільний вибір роботи, рівну оплату праці, право на соціальних захист. Дослідник зазначає, що соціальні й економічні права покликані забезпечити людині гідний життєвий рівень [13, с. 237–239].

Таким чином, відповідно до зазначених класифікацій, можна зробити висновок, що економічні права – це сукупність певних економічних благ. Ця група прав не є незмінною, вона є динамічною. Щодо системи цих прав і свобод, то ми підтримуємо традиційний поділ економічних прав і свобод, що передбачає право на приватну власність; право на підприємницьку діяльність, що не заборонена законом; право на користування об'єктами публічної власності.

Розглянемо, яким чином економічні права й свободи можуть реалізовувати військовослужбовці.

Право приватної власності закріплено в ст. 41 Конституції України, відповідно якої кожна людина має право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності [1]. Власність – це належність матеріальних благ певній фізичній особі. Суб'єктами права приватної власності може бути кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства, за умов, що вони набули це право в порядку, визначеному законом. Військовослужбовці є громадянами України, тому користуються цим правом на загальних підставах.

Об'єктами права власності можуть бути майно (речі, гроші, цінності) та результати інтелектуальної, творчої діяльності особи, тобто духовні цінності (твори науки, літератури, мистецтва, інформація тощо). Згідно зі ст. 13 Конституції України, громадянам гарантується право власності на землю. Тому військовослужбовці реалізують зазначені права відповідно до Цивільного й Земельного кодексів України та інших нормативно-правових актів. Реалізація цього права не може завдавати шкоди правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію й природні властивості землі. У Конституції України проголошено, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, адже воно є непорушним.

Ці положення гарантовані і ст. 17 Загальної Декларації прав людини, де зазначено, що кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і спільно з іншими. Ніхто не може бути позбавлений свого майна [15, с. 58].

В. М. Шаповал зазначає, що право приватної власності належить до особистих і як одне з природних прав має невідчужуваний характер. Загалом же це право слід сприймати не тільки як одне з прав особи, а як своєрідну основу, стрижень сукупності її прав і свобод, що визначає зміст останніх [14, с. 121].

Економічним правом є право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Це право є досить багатограним і у взаємозв'язку з правом приватної власності становить правову основу ринкової економіки [8, с. 99].

Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) на власний ризик із метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [16, ст. 42]. Суб'єктами підприємницької діяльності, згідно зі ст. 42 Конституції України, можуть бути громадяни України, іноземці, особи без громадянства, які не обмежені законом у правоздатності або дієздатності.

Водночас зазначеним законом обмежено права на заняття підприємницькою діяльністю депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади й органів місцевого самоврядування. Законом України «Про засади запобігання та протидії корупції» встановлено обмеження щодо сумісництва й суміщення з іншими видами діяльності. Військовим посадовим особам Збройних сил України та інших утворених відповідно до законів військових формувань, крім військовослужбовців строкової служби, заборонено займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики зі спорту [17, ст. 7]. Поняття «військові посадові особи» визначено в ч. 11 ст. 6 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу». Так, до них належать військовослужбовці, які обіймають штатні посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або які спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків згідно із законодавством [17]. Донині в жодному нормативно-правовому акті не було зазначено, хто належить до цієї категорії осіб, що заважало об'єктивній реалізації зазначених положень закону на практиці.

Право на підприємницьку діяльність не є всеосяжним не лише за об'єктами цього права, а й за його суб'єктами. Про це свідчать положення законів, що обмежують деякі категорії осіб відносно реалізації цього права.

Таким чином, військовослужбовці обмежуються в реалізації права на підприємницьку діяльність і заняття іншою оплачуваною діяльністю, оскільки належать до категорії осіб, чие право обмежено законом. Обстоюючи цю точку зору, багато спеціалістів говорять про шкоду службі й інше, забуваючи, що майже у всіх західноєвропейських арміях військовослужбовцям платять за перепрацьований час. Крім цього, їх грошове забезпечення є значно вищим, ніж у військовослужбовців України. Жоден командир не буде безпідставно заставляти військовослужбовця сидіти в частині після закінчення службового часу чи викликати його в суботу або неділю. Водночас недостатнє грошове забезпечення, що унеможливорює повноцінне утримання сім'ї, незабезпеченість житлом, змушують військовослужбовців порушувати вимоги законодавства.

Дотриманню економічних прав військовослужбовців приділяється значна увага в більшості провідних держав світу. Керівництво США, Російської Федерації, Федеративної Республіки Німеччини, Франції розглядає дотримання правового статусу військовослужбовців як обов'язкову умову, для того, щоб служба в збройних силах уважалася найбільш престижною та привабливою діяльністю [19, с. 117].

З'ясуємо, чи мають обмеження зазначених прав і свобод військовослужбовці інших держав. Так, в американській армії вони не можуть займатися приватною підприємницькою діяльністю, а також консультувати приватні фірми з будь-яких питань, що стосуються інтересів федеральної влади [20, с. 13]. Також вони не мають права найматися на роботу в комерційні організації й отримувати винагороду, якщо це призведе до їх відлучення з частини чи буде перешкоджати виконанню службових обов'язків. Заборонено приймати на оплачувану роботу, що виконуватиметься в позаслужбовий час у будь-якому з державних закладів, а також за грошову винагороду від приватних осіб і фірм, що перебувають у ділових відносинах із міністерством оборони або зацікавлених у них (§ 973 титулу 10

Зводу законів США). Рядовому й сержантському складу, що проходить службу в регулярних Збройних силах США, дозволяється працювати за винагороду в позаслужбовий час у комерційних організаціях, якщо це не буде заважати роботі цивільного населення й порушувати їх права (§ 974 титулу 10 Зводу законів США). Водночас в окремих випадках дозволяється займатися бізнесом і іншими видами діяльності у вільний від служби час і офіцерам для чого потрібний спеціальний дозвіл командування. В арміях США це називається «роботою під місячним світлом». Така діяльність не заохочується командуванням, оскільки служба потребує від військовослужбовців багато сил і часу. Таким шляхом ідуть західноєвропейські країни.

Закон Федеративної Республіки Німеччини «Про правове становище військовослужбовців бундесверу» від 19 березня 1956 р. чітко закріпив обов'язок військовослужбовців звернутися за дозволом до свого безпосереднього начальника, якщо він бажає мати додаткову оплачувану роботу; займатися ремеслом або вільною професією; виконувати роль члена правління, комітету чи іншого органу правління товариства чи опікуна (посередника). Дозвіл на таку діяльність видається в разі, якщо це не заважає виконанню службового обов'язку. Управлінням власним майном військовослужбовці займаються без особливих дозволів.

У Франції з 1990 р. військовослужбовцям також дозволено працювати у вільний від служби час, якщо робота не суперечить і не шкодить інтересам служби.

Отже, у багатьох зарубіжних країнах військовослужбовцям дозволяється з дозволу командування працювати у вільний від служби час.

Аналіз чинного законодавства України спонукає до внесення певних змін та уточнень до нормативно-правових актів, урегулювання деяких прогалин. На нашу думку, положення щодо обмеження такої діяльності, передбачені Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції» [17], необхідно деталізувати в Законі України «Про соціальний та правовий статус військовослужбовців та членів їх сімей» [21], де чітко визначити, що належить до іншої оплачуваної діяльності,

з'ясувати напрями забороненої діяльності. Також необхідно врахувати, що в окремих ситуаціях, наприклад, проходження військової служби в сільських місцевостях, представлення військовослужбовцям можливості суміщати військову службу з деякими видами діяльності було б виправданим і з точки зору інтересів тих громадян, які проживають у цих місцевостях. Військовий лікар, юрист чи інший фахівець могли б у вільний від служби час на законних підставах надавати відповідні послуги, яких люди за таких умов практично позбавлені. Та й для самих військовослужбовців в умовах, коли члени їх сімей обмежені в можливості працевлаштуватися, додатковий дохід не був би зайвим. Також вважаємо за необхідне надати можливість усім іншим військовослужбовцям займатися певною оплачуваною діяльністю, але в межах, чітко визначених законодавством. Наприклад, щоб ця діяльність не перевищувала восьми годин на тиждень, та здійснювалася без використання свого службового становища. На нашу думку, це не зашкодило б і боєготовності, оскільки пріоритетною все ж залишається військова служба.

Похідним від права власності є також право громадян України користуватися об'єктами права державної та комунальної власності для задоволення своїх потреб та власністю українського народу. Це право закріплено в ст. 13, 41 Конституції України. Так, ст. 13 цього закону визначено, що кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону; ст. 41 передбачено, що громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Користування природними ресурсами й об'єктами загальнодержавної власності здійснюється, як правило, безоплатно. Наприклад, користування закладами освіти, охорони здоров'я, місцями загального відпочину, шляхами, мостами та ін. Окремими об'єктами громадяни можуть користуватися за плату, в порядку й за умов, установлених органами, що здійснюють управління державними чи комунальним майном. Водночас це економічне право є лише різновидом права власності й потребує свого законодавчого

закріплення, належного теоретичного обґрунтування. Такої думки дотримуються науковці А. Колодій та А. Олійник, які розглядають це право в категорії приватної власності [2, с. 192]. Військовослужбовці користуються зазначеним правом без будь-яких обмежень на загальних підставах.

Економічні права тісно пов'язані із соціальними. Деякі науковці розглядають їх як єдину групу. Наприклад, через право користування об'єктами загальнодержавної власності військовослужбовці можуть реалізувати деякі соціальні права й свободи, а також передбачені законодавством гарантії та пільги. Так, наприклад, Законом України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [21] передбачено, що військовослужбовці мають право на безоплатну кваліфіковану медичну допомогу у військово-медичних закладах охорони здоров'я. За відсутності за місцем проходження військової служби або за місцем проживання військовослужбовців військово-медичних закладів охорони здоров'я чи відповідних відділень або спеціального медичного обладнання, а також у невідкладних випадках медична допомога надається державними або комунальними закладами охорони здоров'я за рахунок Міністерства оборони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань і правоохоронних органів (п. 1 ст. 11); при зміні військовослужбовцями місця проходження військової служби, а також при звільненні з військової служби за віком, станом здоров'я чи у зв'язку зі скороченням штатів або проведенням організаційних заходів члени їх сімей, які навчаються (виховуються) у державних навчальних закладах, мають право переводитися до державних навчальних закладів, найближчих до нового місця проходження військової служби або місця проживання. Дітям військовослужбовців за місцем проживання їх сімей у першочерговому порядку надаються місця в загальноосвітніх та дошкільних навчальних закладах і дитячих оздоровчих таборах незалежно від форм власності. Крім цього, діти відповідних категорій військовослужбовців користуються переважним правом зарахування до військових ліцеїв, ліцеїв із посиленою військово-фізичною підготовкою, вищих військових навчальних закладів і вищих навчальних закладів, що мають

військові навчальні підрозділи, за умов успішного складення іспитів та відповідності іншим вимогам і правилам прийому до цих навчальних закладів (п. 3–4 ст. 13) тощо. При цьому не всі положення зазначеного закону реалізуються, багато з них мають декларативний характер з огляду на відсутність дієвих механізмів їх реалізації. Це пов'язано, у першу чергу, з недостатнім фінансуванням.

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що військовослужбовці здебільшого володіють економічними правами на загальних підставах. Тобто вони мають можливість без будь-яких обмежень реалізовувати право приватної власності, а також право користуватися об'єктами права публічної власності. Крім того, вони мають додаткові пільги й гарантії, хоча не всі з них реалізуються на практиці. Водночас нормативними актами встановлено низку обмежень для військовослужбовців, а саме: відповідно до положень Конституції України ця категорія осіб обмежена в праві на підприємницьку діяльність та іншу оплачувану діяльність (крім викладацької, наукової й творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики зі спорту). Це обмеження не суперечить ні міжнародним актам із прав людини, ні Конституції України, оскільки цього вимагає специфіка військової служби. Проте відсутньою є потреба в більш чіткому визначенні та врегулюванні питань щодо обмежень прав і свобод військовослужбовців шляхом унесення змін до законодавства України. На нашу думку, доцільно було б усі обмеження й особливості реалізації узагальнити, продублювати та закріпити в одному нормативно-правовому акті, наприклад, у Законі України «Про статус військовослужбовців».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України. Закон України «Про внесення змін до Конституції України». – К. : Велес, 2005. – 48 с.
2. Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : [підруч.] / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Всеукр. асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 350 с.

3. З економічними свободами не склалося // Голос України. – 2011. – № 6. – 14 січ.
4. Совгіря О. В. Конституційне право України. Повний курс : [навч. посіб.] / О. В. Совгіря, Н. Г. Шукліна. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 544 с.
5. Актуальні проблеми конституційного права України : [підруч.] / за заг. ред. А. Ю. Олійника. – К. : Вид. дім «Скіф», 2012. – 552 с.
6. Гончаренко О. М. Права людини в Україні : [навч. посіб.] / О. М. Гончаренко. – К. : Знання, 2008. – 207 с.
7. Фролов Ю. М. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Ю. М. Фролов. – О., 2005. – 20 с.
8. Кушніренко О. Г. Конституційне право України в схемах і дефініціях : [навч. посіб. для студ. юрид. ВНЗ та ф-тів] / Кушніренко О. Г., Слінько Т. М., Веніславський В. Ф. та ін. – Х. : Торнадо, 2003. – 328 с.
9. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : [навч. посіб.] / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
10. Скупінський О. В. Конституційно-правові засади економічної системи України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / О. В. Скупінський. – Х., 2011. – 20 с.
11. Мишин А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : [учеб.] / А. А. Мишин. – М. : Юстицинформ, 2008. – 331 с.
12. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства : [учеб.] / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 2000. – 552 с.
13. Теория государства и права / под ред. Г. Н. Манова. – М. : БЕК, 1996. – С. 237–239.
14. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : [підруч.] / В. М. Шаповал. – К. : АртЕк, 2001. – 264 с.
15. Довідник з міжнародно-правових актів щодо засад демократії і прав людини. – К., 2001. – 344 с.
16. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18–22.

17. Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 7 квіт. 2011 р. № 3206-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 404.

18. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 берез. 1992 р. № 2232-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 385.

19. Пашинський В. Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Пашинський Володимир Йосипович. – К., 2007. – 205 с.

20. Мгимов Ю. Социально-правовой статус военнослужащих США / Ю. Мгимов // Зарубежное военное обозрение. – 1992. – № 6. – С. 11–14.

21. Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2011-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 15. – Ст. 190.

Амелін Олександр В'ячеславович –
провідний науковий співробітник
відділу дослідження проблем протидії
злочинності Науково-дослідного
інституту Національної академії
прокуратури України, юрист I класу

ЕЛЕКТРОННА (КОМП'ЮТЕРНА) ІНФОРМАЦІЯ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Досліджено проблеми правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних зі створенням, обчисленням, зберіганням і використанням електронної (комп'ютерної) інформації. Визначено власне поняття електронної (комп'ютерної) інформації та висвітлено її співвідношення з електронними даними й комп'ютерними програмами.

Ключові слова: електронна (комп'ютерна) інформація; електронні дані; комп'ютерні програми; кіберзлочинність.

Исследованы проблемы правового регулирования общественных отношений, связанных с созданием, вычислением, хранением и использованием электронной (компьютерной) информации. Определено понятие электронной (компьютерной) информации и освещено ее соотношение с электронными данными и компьютерными программами.

Ключевые слова: электронная (компьютерная) информация; электронные данные; компьютерные программы; киберпреступность.

The article is devoted to the problems of legal regulation of social relations associated with the creation, calculation, storage and use of electronic (computer) information. The concept of category Electronic (computerized) information and highlights its relationship with electronic data and computer programs.

Keywords: electronic (computerized) information; electronic data; computer software; cyber crime.

Розвиток науково-технічного прогресу зумовлює впровадження новітніх технологій в усі сфери суспільного життя. Важко

увияти, що перший у світі комп'ютер ENIAC – Electronic Numerical Integrator And Computer (Електронний Цифровий Інтегратор і Комп'ютер), запущений США у 1946 році, важив 28 тон і споживав 140 кВт енергії, а його охолодження здійснювалося за допомогою авіаційного двигуна [1].

На сучасному етапі комп'ютерна техніка є важливою умовою розвитку й функціонування суспільства, адже завдяки їй можливо обчислювати, зберігати й передавати значні обсяги інформації.

Усім нам добре відома істина, озвучена Майер Амшель Бауэром Ротшильдом, «Хто володіє інформацією – той володіє світом» спонукала науковців до розвитку кібернетичної галузі. Так, у травні 1999 р. в США відбувся офіційний пуск в експлуатацію комп'ютерної мережі INTERNET-2, що забезпечувало передавання інформації зі швидкістю від чотирьох до десяти гігабайт на секунду. Завдяки комп'ютерним мережам стало можливим одержання інформації з будь-якої точки планети, що сприяло виникненню планетарної системи комунікацій [2, с. 9].

Модернізація кібернетичної галузі спричинила необхідність правового регулювання нових суспільних відносин, пов'язаних зі створенням, обчисленням, зберіганням та використанням комп'ютерної інформації.

Однією із суттєвих перепон на шляху реалізації цієї мети стала відсутність однозначного розуміння суті категорії «електронна (комп'ютерна) інформація». Дослідженнями питань щодо місця, ролі та її юридичного статусу в правовій сфері займалося багато науковців, серед яких: Е. Аверьянова, С. Бородин, В. Вехов, А. Гребеньков, О. Григорьев, В. Голубев, Г. Долженков, М. Журба, І. Карась, І. Клепицький, Л. Краснова, В. Крачевський, О. Користін, М. Литвинов, Ю. Ляпунов, С. Максимов, П. Смагін, В. Хахановський, І. Юрченко.

Метою статті є аналіз чинного законодавства України щодо правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних зі створенням, обчисленням, зберіганням і використанням електронної (комп'ютерної) інформації, а також поняття та суті зазначеної категорії.

Слід зауважити, що з огляду на специфіку процесів оброблення в комп'ютерних системах, електронна інформація

поділяється на *програми* і *дані*. Так, комп'ютерні програми – послідовність команд, що виконуються апаратним забезпеченням комп'ютера. У свою чергу, електронні дані не передаються на виконання, вони лише зберігаються та обробляються системою. Однак такий поділ є досить умовним, оскільки в сучасних електронно-обчислювальних машинах (ЕОМ), побудованих на основі вчень фон Неймана, програми й дані зберігаються в загальній пам'яті, а інформація, що на цей час виконує роль програми, через мить може бути використана іншою програмою в якості даних [3, с. 136]. Водночас існують програми, що при виконанні заданої послідовності дій взагалі не використовують будь-яких даних, тобто не містять ніякої інформації.

Беручи до уваги зазначене, виникає запитання: чи охоплює поняття електронної (комп'ютерної) інформації дані й комп'ютерні програми, чи лише передбачає одну із цих категорій?

Чинним законодавством України поняття електронної (комп'ютерної) інформації не визначено. Водночас окремі нормативно-правові акти опосередковано констатують її існування як у формі комп'ютерних програм, так і у формі даних.

Так, ст. 1 Закону України «Про інформацію» визначає інформацію як будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. Як бачимо, сутність інформації зводиться лише до відомостей і даних, без жодної згадки про їх оброблення або використання певними алгоритмами. На нашу думку, таке формулювання є недосконалим, оскільки призводить до неоднозначного розуміння цього поняття. Зокрема, законодавець поділив інформацію на два види – матеріальну та нематеріальну (електронну), визначивши критерієм такого поділу наявність матеріального носія. Однак, електронна інформація не може бути віртуальною (тобто неіснуючою), вона зобов'язана бути закріпленою в пам'яті будь-якого технічного пристрою чи носія інформації. Тому поділяти інформацію на види зважаючи на відсутність або наявність носія, на нашу думку, є недоцільним.

Ширший підхід до розуміння інформації наведено в Законі України «Про доступ до публічної інформації». Так, у

ст. 1 публічна інформація визначена як відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка перебуває у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом. Крім того, ст. 5 Закону передбачає, що одним із шляхів забезпечення доступу до публічної інформації є її оприлюднення на офіційних веб-сайтах у мережі Інтернет. Отже, основним критерієм поділу інформації на види є засоби її документування та різновиди носіїв, на яких вона збережена. Тобто про можливість існування інформації без засобів та приладів (носіїв) не йдеться. Також слід зазначити, що наведена категорія в такому розумінні, безперечно, передбачає як комп'ютерні програми, так і електронні дані.

Закон України «Про державну таємницю» наводить поняття секретної інформації також нерозривно пов'язуючи її з матеріальними носіями, які визначені як матеріальні об'єкти, в тому числі фізичні поля, в яких відомості, що становлять державну таємницю, відображено у вигляді текстів, знаків, символів, образів, сигналів, технічних рішень, процесів тощо. Отже, нормативно-правовий акт опосередковано дає зрозуміти, що секретна інформація також може мати електронну (комп'ютерну) форму, збережену на відповідному технічному пристрої та бути певним процесом, тобто програмою.

Статтями 27 та 29 Закону України «Про інформаційні агентства» визначено, що одним із основних видів продукції інформаційних агентств є електронна продукція, а також зазначено, що розповсюдження продукції здійснюється через електронний зв'язок та комп'ютерні мережі. Водночас визначення цих категорій у нормативному акті відсутні. Чи можуть бути продукцією інформаційних агентств комп'ютерні програми, що обробляють і розповсюджують інформацію? Напевно, так.

У ст. 200 Цивільного кодексу (ЦК) України поняття інформації визначено як документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що мали або мають місце в суспільстві, державі та навколишньому середовищі. Аналізуючи

інші норми, зокрема ст. 278, 303, 307 ЦК України, можна дійти до висновку, що джерелами інформації є газети, книги, кінофільми, теле-, радіопередачі, документи, фотографії, щоденники, інші записи, особисті архівні матеріали. Як можна помітити, цей закон прямо не передбачає можливості існування інформації в електронному вигляді. Водночас у ст. 277 ЦК України визначено, що спростування недостовірної інформації здійснюється в такий же спосіб, у який її було поширено. Тобто предметом правового регулювання є також електронна (комп'ютерна) інформація. Крім цього, ст. 306 ЦК України передбачено право фізичної особи на таємницю листування, телеграм, телефонних розмов, телеграфних повідомлень та інших видів кореспонденції. Таким чином, таємниця електронного листування також гарантується фізичним особам. Водночас ст. 420, 433 ЦК України визначають комп'ютерні програми об'єктами інтелектуальної власності та авторського права, ототожнюючи їх із літературними творами.

Закон України «Про захист суспільної моралі» містить терміни «електронні засоби масової інформації» та «електронні носії», хоча також не надає їх визначення.

У Законі України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» про електронну (комп'ютерну) інформацію не йдеться, однак у ст. 6 передбачено можливість висвітлення діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування іншими формами поширення офіційної інформації, що не суперечать законодавству України.

З аналізу вищезазначених нормативно-правових актів можна зробити, на нашу думку, однозначний висновок, що комп'ютерні програми та електронні дані охоплюються категорією «електронна (комп'ютерна) інформація».

Водночас після набрання чинності 1 липня 2006 р. Конвенцією про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 р., ратифікованою Україною 7 вересня 2005 р. підходи до такого розуміння дещо змінились. Зазначений нормативний акт не містить поняття електронної (комп'ютерної) інформації, однак чітко наводить поняття інших не менш важливих категорій.

Зокрема, відповідно до ст. 1 Конвенції, комп'ютерні дані визначено як будь-яке представлення фактів, інформації або концепцій у формі, яка є придатною для обробки в комп'ютерній системі, включаючи програму, яка є придатною для того, щоб спричинити виконання певної функції комп'ютерною системою. Як бачимо, законодавець побудував певну градацію де комп'ютерні дані є ширшим поняттям ніж інформація та концепції. Крім того, комп'ютерним програмам приділено окрему увагу і як складовим зазначеної категорії, і як основним засобам виконання певних дій (процесів).

У Законі України «Про електронний цифровий підпис» також постійно йдеться про електронні дані та комп'ютерні програми, натомість про електронну (комп'ютерну) інформацію не згадується. У ст. 1 цього Закону наведено визначення таких термінів:

електронний цифровий підпис – вид електронного підпису, отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується і дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати підписувала;

засіб електронного цифрового підпису – програмний засіб, програмно-апаратний або апаратний пристрій, призначені для генерації ключів, накладення та/або перевірки електронного цифрового підпису.

Водночас у Законі України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» про електронні дані не йдеться, однак постійно використовуються терміни «інформація» та «програмне забезпечення». Зокрема, ст. 2 зазначеного Закону передбачено, що об'єктами захисту в системі є інформація, яка обробляється в ній, а також програмне забезпечення, призначене для оброблення цієї інформації.

Варто зазначити, що згідно з Домовленістю про співробітництво держав – членів СНД в боротьбі з кіберзлочинністю, укладеною в 2001 р. у місті Мінськ (Білорусь), сторони погодилися з визначенням комп'ютерної інформації як інформації, що перебуває в пам'яті комп'ютера, на машинних чи інших носіях, у формі, доступній для обробки ЕОМ, чи такій, що передається каналами зв'язку. Тобто

головними ознаками зазначеного поняття є: наявність матеріального носія, здатність оброблення інформації ЕОМ та можливість передачі каналами зв'язку. Про комп'ютерні програми взагалі не йдеться.

Наша держава не є стороною зазначеної домовленості, на відміну від Російської Федерації, де в Законі «Про інформацію, інформаційні технології та про захист інформації» під інформацією розуміється виключно дані, а не програми для ЕОМ. Згідно з цим Законом, комп'ютерні програми належать швидше до категорій інформаційних технологій (процесів, методів пошуку, збору, зберігання, поширення інформації і способів здійснення таких процесів і методів). З огляду на це, поза увагою законодавства залишається втручання в комп'ютерну систему, що не порушило цілісності збереженої в ній інформації, але пошкодило роботу її програмного забезпечення [3, с. 137].

Зазначена проблема в законодавстві України відсутня, оскільки в Кримінальному кодексі України (ст. 361–2, 362) розуміння електронної (комп'ютерної) інформації опосередковано наведено дещо по-іншому. Розуміння цієї категорії зводиться до інформації, що зберігається та оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах чи комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації. Пряма згадка про комп'ютерні програми в цих нормах відсутня, однак вона має місце в ст. 361–1 КК України.

Беручи до уваги вищезазначене, можна зазначити, що чинним законодавством України визначено лише категорію «комп'ютерні дані», складовою якої є електронна (комп'ютерна) інформація, що в свою чергу передбачає програми для ЕОМ.

Чимало науковців не поділяють такої думки та вважають поняття комп'ютерної інформації ширшим за категорію «електронні данні», а окремі – ототожнюють ці поняття. Серед таких дослідників – В. Голубев, який тлумачить поняття електронної (комп'ютерної) інформації як будь-яку інформацію або дані, що існують в електронному вигляді, перебувають в ЕОМ або на машинних носіях та яку можливо створювати, змінювати й використовувати за допомогою ЕОМ [4].

На думку І. Калепицького, комп'ютерна інформація – це інформація в оперативній пам'яті ЕОМ, інформація на інших електронних носіях, як підключених до ЕОМ, так і на зйомник пристроях (наприклад, дискети, лазерні та інші диски, карти пам'яті) тощо [3, с. 137].

В. Хахновський, досліджуючи процесуальні аспекти порушеної проблематики, наводить позицію В. Вехова, який визначає вказану категорію за сукупністю ознак, а саме:

комп'ютерна інформація – це відомості (повідомлення, дані), що перебувають в електронно-цифровій формі, зафіксовані на матеріальних носіях або передаються каналами зв'язку за допомогою електромагнітних сигналів;

комп'ютерна інформація є однією зі звичайних форм існування інформації – електронно-цифровою формою, вона завжди буде опосередкована через матеріальний носій, без якого фізично не може існувати;

як і деякі інші матеріальні речі, комп'ютерна інформація може бути предметом колективного користування, оскільки доступ до неї можуть одночасно мати декілька осіб (наприклад, під час роботи в мережі Інтернет);

комп'ютерна інформація досить просто й швидко перетворюється із однієї об'єктивної форми в іншу, копіюється на певні види матеріальних носіїв і передається на будь-які відстані, обмежені лише радіусом дії сучасних засобів зв'язку;

здійснення процесів збору, дослідження та використання криміналістично важливої комп'ютерної інформації можливе лише за допомогою спеціальних технічних пристроїв – комп'ютерних програм, баз даних, машинних та інших матеріальних носіїв, електронно-цифрових пристроїв, комп'ютерних систем і мереж [5, с. 50–51].

Науковці наводять кілька визначень зазначеної категорії, узагальнивши які, можна прийти до висновку, що основною особливістю електронної інформації, включаючи дані та комп'ютерні програми, є матеріальний носій або середовище, у якому вони перебувають, а також можливість їх оброблення електронно-обчислюваними машинами.

Актуальність новітніх електронних технологій не могла залишитися поза увагою правоохоронних органів.

Прийняття 13 квітня 2012 р. Верховною Радою України Кримінального процесуального кодексу України та набрання ним чинності 20 листопада 2012 р. стало головним етапом впровадження новітніх технологій у вітчизняне кримінально-процесуальне законодавство.

Так, ч. 4 ст. 14 Закону України «Про прокуратуру» на органи прокуратури України покладено обов'язок створення й забезпечення ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР). Зазначена база даних є одним із найважливіших джерел інформації для потреб прокурорського нагляду й правоохоронної діяльності.

З огляду на це, керуючись п. 22 Перехідних положень КПК України, Генеральною прокуратурою України створено ЄРДР та наказом № 69 від 17 серпня 2012 р. затверджено Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, що визначає порядок його формування та ведення, а також надання відомостей із нього.

ЄРДР на сьогодні є головним і найважливішим джерелом електронної (комп'ютерної) інформації, що використовується в правоохоронній діяльності. Саме на підставі даних ЄРДР формується статистична звітність правоохоронних органів, що визначає рівень злочинності, стан розкриття злочинів, структуру кримінальних правопорушень у регіонах, їх класифікацію та багато іншого.

Зазначені революційні технології є одним із перших кроків на шляху вдосконалення та спрощення діяльності правоохоронних органів.

На підставі проведеного аналізу вважаємо, що більш обґрунтованим є визначення електронної (комп'ютерної) інформації як будь-яких відомостей (даних, фактів, концепцій, повідомлень та інше), що зберігаються на матеріальних носіях у формі текстів, знаків, символів, образів, сигналів, технічних рішень, процесів, алгоритмів, комп'ютерних програм тощо, доступних для обробки у будь-яких електронних та інформаційно-телекомунікаційних системах, електронно-обчислюваних машинах та інших спеціальних технічних пристроях.

Перспективами подальших наукових розробок може бути вдосконалення наведеного визначення з урахуванням досягнень науково-технічного прогресу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Віртуальна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://znayka.org.ua/samyj-pershyj-v-sviti-kompyuter.html>.

2. Карчевський М. В. Злочини у сфері використання комп'ютерної техніки : [навч. посіб.] / М. В. Карчевський. – К. : Атіка, 2010. – 168 с.

3. Гребеньков А. Общие подходы к определению понятия «компьютерная информация» в уголовно-правовой теории / А. Гребеньков // История и право. – 2012 – № 1. – Ч. 2. – С. 135–138.

4. Голубев В. Компьютерная информация как объект правонарушений [Электронный ресурс] / В. Голубев. – Режим доступа :

http://www/cime-research.ru/library/Golubev09_09.

5. Хахновский В. Компьютерная информация как особенные фактические данные в уголовном процессе / В. Хахновский // Закон и жизнь, 2013. – № 10. – С. 62.

Колб Сергій Олександрович –
начальник юридичного відділу
Луцької ОДПУ ГУ Міндоходів
у Волинській області;

Гаркуша Анатолій Володимирович –
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри спеціальних дисциплін
та організації професійної підготовки
Національного університету державної
податкової служби України

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНУ, ПОВ'ЯЗАНОГО З НЕЗАКОННИМ ЗАВОЛОДІННЯМ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ ОРГАНІЗОВАНИМИ ЗЛОЧИННИМИ УГРУПОВАННЯМИ

На підставі існуючих у науці підходів сформульовано авторське поняття «кримінологічна характеристика злочину, пов'язаного з незаконним заволодінням автотранспортними засобами організованими злочинними угрупованнями». Здійснено аналіз його системоутворюючих ознак у контексті змісту їх соціально-правової природи та вирішення практичних проблем.

Ключові слова: кримінологічна характеристика; злочин; автотранспортні засоби; організовані злочинні угруповання; незаконне заволодіння чужим майном; стан злочинності; структура злочинів; динаміка злочинів.

На основании существующих в науке подходов сформулировано авторское понятие «криминологическая характеристика преступления, связанного с незаконным овладением автотранспортными средствами организованными преступными группировками». Осуществлен анализ его системообразующих признаков в контексте содержания их общественно-правовой природы и решения практических проблем.

Ключевые слова: криминологическая характеристика; преступление; автотранспортные средства; организованные преступные группировки; незаконное овладение чужим имуществом; состояние преступности; структура преступлений; динамика преступлений.

This paper, based on existing science approaches formulated copyright the term «criminological characteristics of a crime related to misappropriation of motor vehicles by organized criminal groups», and made his analysis systems forming characteristics in the context of the content of their social and legal nature and solve practical problems.

Keywords: criminological characteristics; crime; motor vehicles; organized criminal groups; misappropriation of another's property; state of crime; structure of crime; dynamics of crime.

Зивчення наукових джерел і практики свідчить про те, що на сьогодні у сфері протидії злочинності помітно зростає роль тих видів діяльності, що надають у розпорядження правозастосовців дані, відомості та вироблені на основі їх аналізу відповідні науково-обґрунтовані рекомендації [1, с. 67]. Водночас, як зазначає Д. Й. Никифорчук, варто пам'ятати, що аналіз, будучи сферою наукової практики, – це складна система розумових операцій щодо вивчення систем (суб'єктів, об'єктів, процесів або явищ), які потім представляються у формалізованому вигляді [2, с. 6]. Зважаючи на означені методологічні засади та враховуючи обґрунтоване твердження А. П. Закалюка, відносно соціальної зумовленості кримінально-правової норми, що, безперечно, становить інтерес для науки кримінального права, все таки слід мати на увазі, що відповідь на проблемні питання вона має знаходити не через включення цього аспекта до свого предмета або пояснення соціологічною змістовністю останнього, а розглядати його в контексті кримінології, до предмета якої належить переважно природа й сутність злочинності, виду злочинів, окремого злочину та суспільних заходів реагування на них, включаючи кримінально-правові [3, с. 14].

Зважаючи на вищевикладене, тема нашої статті є актуальною й такою, що має теоретико-прикладний характер.

Як показало вивчення наукової літератури, найбільш предметно займаються дослідженням цього питання такі вчені, як: В. В. Василевич, О. В. Головкін, Н. О. Гурова, Л. М. Демидова, Г. П. Жаровська, Ю. Ф. Іванов, В. В. Ємельяненко, О. О. Кваша, М. В. Корнієнко, Б. В. Лизогуб, А. М. Мельников, В. А. Мисливий, І. В. Пшеничний, Д. М. Савченко, М. О. Свірін, Т. В. Серватко,

Н. В. Яницька та ін. Водночас практика доводить існування численних проблем, що перешкоджають своєчасному запобіганню злочинам, пов'язаних із незаконним заволодінням автотранспортними засобами організованими злочинними угрупованнями, що слугувало додатковим аргументом під час вибору теми даної статті.

У науці під кримінологічною характеристикою злочинів у широкому аспекті розуміють відомості про рівень, коефіцієнти, структуру й динаміку злочинів, описання особи тих, хто їх учиняє, мотиви та цілі їх поведінки [4, с. 8–9]. У більш вузькому розумінні цю характеристику вчені тлумачать як стійкі відомості про рівень, структуру, динаміку й географію злочинних дій, а також про осіб, що їх учиняють, тобто нові відомості про справжній стан явища, повні, точні знання про нього для ефективної й науково обґрунтованої боротьби з конкретними злочинами [5, с. 83]. При цьому, як слушно зауважує А. П. Закалюк, вона містить здебільшого видову кількісну кримінологічну інформацію, особливості якої можуть потребувати формування особливих (якісних) для цього виду злочинів кримінологічних знань, а інколи – й додаткового (більш детального) теоретичного узагальнення у вигляді наукового вчення, теоретичної новели, умовно кажучи, міні-теорії [3, с. 5].

Саме зазначені підходи й було застосовано у цій роботі, що, без сумніву, у жодному разі не зменшило рівня впливу на її результати й інших методів і засобів пізнання такого суспільно небезпечного явища, як незаконне заволодіння транспортними засобами організованими злочинними формуваннями [6, с. 125–151]. Крім цього, беручи до уваги суспільну (змістовну) кримінологічну значущість і кримінологічний інтерес [3, с. 8], до характеристики зазначеного виду сукупних злочинів, зокрема злочинів, що вчиняються організованими злочинними угрупованнями, та злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням транспортними засобами (ст. 289 КК України), у статті співвіднесено кількісно-якісні показники їх стану (за всіма його складовими показниками) та осіб, які вчинили злочини такого виду.

Згідно зі статистичними даними, у структурі злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями, питома

вага незаконного заволодіння транспортними засобами щорічно коливається в межах 2–3 % [7, с. 126]. Зокрема, у 2003 р. (часу офіційної статистичної звітності цього виду злочину) у загальній структурі організованої злочинності цей злочин становив 3,7 %; у 2004 – 2,2 %; у 2005 р. – 1,3 %; у 2006 р. – 4 %; у 2007 р. – 1,3 %; у 2008 р. – 2,1 %; у 2009 р. – 1,4 %; у 2010–2013 рр. – менше 1 % [8, с. 69]. При цьому, не зважаючи на зменшення останніми роками питомої ваги в структурі вчинених організованими злочинними угрупованнями злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням транспортними засобами, їх суспільна небезпека загалом не зменшилась, ураховуючи високий рівень латентності цих злочинів саме в діяльності зазначених організованих формувань [9, с. 78–93]. Такий висновок ґрунтується на даних судової статистики. Так, у 2003 р. за вчинення злочинів у складі організованої групи чи злочинної організації було засуджено 1071 особу, що на 2,6 % більше, ніж у 2002 р. [10, с. 29]; у 2004 р. – 1,3 тис. осіб, або на 19,4 % більше ніж у 2003 р. [11, с. 28]; у 2005 р. – 1,5 тис. [12, с. 35]; у 2006 р. – 1,3 тис. [13, с. 33]; 2007 р. – 1,2 тис. [14, с. 38]; 2008 р. – 1,1 тис. [15, с. 21]; 2009 р. – 1,1 тис. [16, с. 33]; 2010 р. – 1,2 тис. осіб [17, с. 33]; 2011 р. – 1,1 тис. [18, с. 32]; 2012 р. – 1,2 тис. [19, с. 22]; 9 міс. 2013 р. – 768 осіб [20].

Динаміка вчинення злочинними організованими групами та злочинними організаціями була такою: у 2003 р. – 5,3 тис. злочинів; 2004 р. – 5,6 тис. злочинів, або на 9,4 % більше ніж у 2003 р., у тому числі 45 бандитських нападів, 49 умисних убивств, включаючи 2 – на замовлення, 1,3 тис. крадіжок чужого майна (23 % від усіх крадіжок, зареєстрованих в Україні) [11, с. 25]; у 2005 р. – майже 2 тис. злочинів [12, с. 34]; у 2006 р. – 4 тис. злочинів [13, с. 32]; у 2007–2013 рр. – кількість злочинів залишалась у межах середньостатистичних [20].

Структура злочинів, що вчиняються організованими злочинними угрупованнями в Україні, загалом має такий вигляд: 1) крадіжки (ст. 185 КК України) – 27 % у середньому щорічно від загальної кількості всіх вчинених учасниками організованої злочинності; 2) шахрайство (ст. 187 КК України) – 10,1 %; 3) незаконне вироблення, виготовлення, придбання, зберігання,

перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів (ст. 307 КК України) – 8,7 %; 4) розбій (ст. 187 КК України) – 6,2 %; 5) підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підроблених документів (ст. 358 КК України) – 5,9 %; 6) привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України) – 4,4 %; 7) вимагання (ст. 189 КК України) – 4,1 %; 8) службове підроблення (ст. 173 КК України) – 3,1 %; 9) незаконний обіг зброї (ст. 262–263 КК України) – 2,8 %; 10) незаконне заволодіння транспортним засобом (ст. 289 КК України) – 2,3 %; 11) торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини (ст. 149 КК України) – 2,1 %; 12) зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) – 1,7 %; 13) хабарництво (ст. 368 КК України) – 1,5 %; 14) легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК України) – 1,4 %; 15) умисне вбивство (ст. 115 КК України) – 1,1 %; 16) інші злочини – 24,4 % [7, с. 125–126].

Рівень організованої злочинності в Україні, як показало вивчення статистичних джерел [21], оцінюється за трьома основними показниками: кількістю виявлених організованих груп і злочинних організацій; кількістю осіб, які вчинили злочин у їх складі; кількістю таких злочинів, що були закінчені розслідуванням.

Аналіз наукової літератури та практичних джерел інформації дає можливість стверджувати, що динаміка зазначених показників, попри відхилення від основних тенденцій в окремі роки, має три чітко виражені періоди. Зокрема, перший період припадав на 1993–1999 рр. і характеризувався постійним та значним зростанням показників, за якими аналізувалась організована злочинність. Водночас кількість організованих злочинних угруповань (організованих груп і злочинних організацій), яких щорічно виявляли, збільшилася за цей період із 440 до 1166, тобто у 2,7 рази, тоді як кількість виявлених осіб, які вчинили злочини в складі цих угруповань, збільшилася з 2980 у 1994 р. (перший звітний рік з часу прийняття Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю») до 4673 у 1999 р., тобто в 1,6 рази, а кількість закінчених розслідуванням

злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями, – з 2702 у 1994 р. до 9307 у 1999 р., тобто в 3,4 рази. Варто зазначити, що найбільше зростання даних показників відбувалося в різні роки: а) виявлених організованих злочинних угруповань – у 1993–1994 рр.; б) виявлених осіб – членів цих угруповань – у 1996 р.; в) закінчених розслідуванням злочинів, учинених цими угрупованнями, – у 1994 р., 1996 р. та 1998 р. [7, с. 121].

Протягом другого періоду (2000–2009 рр.) здебільшого спостерігалось зменшення зазначених вище показників. Так, кількість виявлених організованих злочинних угруповань скоротилася на кінець цього періоду до 380 (на 67,5 % порівняно з рівнем 1999 р.); кількість виявлених осіб, які вчинили злочини в складі цих угруповань, зменшилася до 1573 (на 65,7 %); кількість закінчених розслідуванням злочинів, учинених організованими групами та злочинними організаціями, – до 3514 (на 62,2 %). Водночас, як стверджує О. Г. Кулик, для останнього показника (розслідування злочинів), на відміну від двох перших, є характерними більш різкі коливання з року в рік [7, с. 122]. Зокрема, у 2005 р. кількість закінчених розслідуванням злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями, зросла на 38,7 %, а в 2007 р. – лише на 17,7 %. Такі коливання, як свідчить практика, пов'язані з тим, що більшість організованих груп та злочинних організацій здійснювали багатоepізодну злочинну діяльність і притягнення до кримінальної відповідальності членів декількох за чисельністю організованих злочинних угруповань супроводжувалася розслідуванням значної кількості вчинених ними злочинів. Саме тому викриття таких формувань призводило до суттєвого збільшення кількості розслідуваних злочинів, які були вчинені членами організованих злочинних угруповань у різні періоди.

Третій період (2010–2013 рр.) характеризувався тим, що кількість виявлених організованих груп і злочинних організацій, а також виявлених осіб, які вчиняли злочини в їх складі, та розслідуваних злочинів постійно зменшувалась [8, с. 67–68]. Здійснюючи кримінологічну характеристику зазначеного виду злочинності, варто також звернути увагу на те, що, починаючи з 2003 р., у статистичній звітності [21] окремо виділено дані щодо виявлених злочинних організацій, які в різні роки суттєво

змінювались. Так, якщо у 2003 р. кількість таких організацій становила 18, то вже у 2004 р. – 28. Потім цей вид злочинів знизився до 7 у 2006 р. і знову зріс до 23 у 2009 р. Всього тільки за 2003–2009 рр. було виявлено 118 злочинних організацій (другий період). Тенденції щодо зниження кількості цих організацій збереглися і в третьому періоді їх протиправної діяльності (2012–2013 рр.) [8, с. 67–70]. Слід звернути увагу й на те, що відомчі статистичні дані, які подаються органами, що здійснюють боротьбу з організованою злочинністю (ст. 5 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»), суттєво відрізняються від даних, відображених у судовій статистиці як у період 1994–2000 рр. [22, с. 24–26], так і у 2001–2013 рр. [20].

На нашу думку, така «різниця» пояснюється, з одного боку, непрофесійністю діяльності суб'єктів протидії організованим злочинній діяльності, а з іншого, – високим рівнем корупційних зв'язків цих угруповань з органами правосуддя, що в черговий раз підтверджує актуальність означеної проблематики.

У кримінологічній характеристиці будь-якого виду злочинів особливе місце відведено інформації про особу злочинця [23, с. 42]. Не є винятком й особа, яка вчиняє злочини в складі організованих угруповань. Зокрема, проведений аналіз показує, що найбільш кримінально активними були особи віком 18–28 років. Так, якщо у 2002 р. коефіцієнт їх злочинності становив 1472, то у 2011 р. знизився до 1079, хоча й залишався найвищим серед представників усіх вікових груп [8, с. 71]. Крім того, спостерігається зростання кількості виявлених у складі організованих злочинних формувань раніше судимих осіб, які на момент учинення злочину мали непогашену та незняту в установленому законом порядку (ст. 89–91 КК України) судимість, – з 14,6 % у 2003 р. до 45,5 % у 2011 р. Має місце також збільшення кількості осіб, які вчинили злочини в злочинних формуваннях у стані наркотичного сп'яніння (приріст на 0,1 %). Водночас кількість осіб, які на момент учинення злочину не працювали і не навчались (майже 70 % у структурі всіх злочинів), зменшилась у 2011 р. до 57,0 % [8, с. 75].

Отже, зважаючи на вищевикладене, можна констатувати, що:

1) тривалий період (1993–1999 рр.) зростання показників організованої злочинності пояснюється високим рівнем активності таких формувань і збільшенням їх кількості, що зумовлювало необхідність протидії цим суспільно небезпечним явищам з боку відповідних суб'єктів, а отже, повну (у межах показників латентності) їх реєстрацію;

2) зменшення активності злочинних груп і злочинних організацій у подальший період (2000–2013 рр.) відбулось за рахунок зміни державної політики у сфері боротьби зі злочинністю, прийняття КК України 2001 р. та застосування правоохоронними органами й судами більш жорстких кримінально-правових засобів впливу щодо учасників організованих злочинних формувань;

3) як у перший період (1993–1999 рр.), так і в інші часи протиправної діяльності організованих злочинних угруповань в Україні органи, що здійснювали боротьбу з ними, та суди не мали достатньої й ефективної нормативно-правової бази для організації протидії зазначеним суспільно небезпечним проявам, що повною мірою підтверджено даними кримінологічної характеристики злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням організованими злочинними угрупованнями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Противодействие преступности : [учеб. пособие] / Литвинов А. Н., Давыденко Л. М., Давыденко М. Л. и др. – К. : Хай-Тек Пресс, 2011. – 200 с.

2. Аналітична робота в оперативно-розшуковій діяльності : [навч.-практ. посіб.] / Никифорчук Д. Й., Бусол О. Ю., Бірюков Г. М. – К. : Нац. ун-т ДПС України, 2012. – 152 с.

3. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А. П. Закалюк. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів – 712 с.

4. Кримінологія: Особлива частина : [навч. посіб.] / за ред. І. М. Даньшина. – Х. : Право, 1999. – 232 с.

5. Василевич В. В. Поняття кримінологічної характеристики насильницьких злочинів / Василевич В. В. // Право України. – 1997. – № 12. – С. 82–84.
6. Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні : [моногр.] / О. М. Литвинов. – Х. : Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. – 446 с.
7. Кулик О. Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання : [моногр.] / О. Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 288 с.
8. Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку ХХІ століття : [моногр.] / О. Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 272 с.
9. Алексеева М. А. Мотивы необращения в милицию: результаты опроса / М. А. Алексеева, Н. Я. Заблочные // Латентная преступность. Познание, политика, стратегия : материалы междунар. семинара. – М. : ВНИИ МВД России, 1993. – 340 с.
10. Судимість осіб та призначення мір кримінальних покарань у 2003 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 4 (44). – С. 28–33.
11. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в 2004 р. за даними судової статистики // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 5 (57). – С. 23–34.
12. Аналіз здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2005 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 6 (70). – С. 33–47.
13. Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 6 (82). – С. 30–44.
14. Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2007 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – № 6 (94). – С. 37–43.
15. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2008 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 5 (105). – С. 19–34.
16. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2009 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 5 (117). – С. 30–41.

17. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2010 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2011. – № 5 (129). – С. 30–41.

18. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2011 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2012. – № 6 (141). – С. 30–42.

19. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2012 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2013. – № 6 (154). – С. 20–41.

20. Дані судової статистики за 9 місяців 2013 р. [Електронний ресурс] / Верховний Суд України: Інформаційний сервер. – Режим доступу :

<http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/04034D350D7EBOB50C22578AF00236E6D>.

21. Статистичний щорічник України за 2009 рік / за заг. ред. О. Г. Осауленка. – К. : Держ. Комітет статистики України, 2010. – 566 с.

22. Розгляд судами загальної юрисдикції справ різних категорій протягом 1990–2000 рр. // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 1 (29). – С. 12–26.

23. Лукаш А. С. Згвалтування: кримінологічна характеристика, детермінація та попередження : [моногр.] / за ред. В. В. Голіни. – Х. : Право, 2008. – 256 с.

Печерський Олег Віталійович –
кандидат юридичних наук

ДОСТУП ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД

Здійснено критичний аналіз нормативних актів, що регулюють відносини у сфері доступу до публічної інформації в Україні. У теоретичному й термінологічному правових вимірах запропоновано шляхи вдосконалення чинного законодавства в інформаційній сфері.

Ключові слова: публічна інформація; громадянське суспільство; розпорядники інформації; обмеження та свобода інформації.

Осуществлен критический анализ нормативных актов, регулирующих отношения в сфере доступа к публичной информации в Украине. На теоретическом и терминологическом правовых уровнях предложены пути совершенствования действующего законодательства в информационной сфере.

Ключевые слова: публичная информация; гражданское общество; распорядители информации; ограничение и свобода информации.

The manuscript. The paper deals with the review of normative acts which regulate relationships in the field of access to the public information in Ukraine. The ways of improvement of information field laws currently in force are suggested at the theoretical and terminological legal levels.

Keywords: public information; civil society; information manager; limitation and freedom of information.

Меріод 2009–2013 рр. означений активізацією законотворчої та правозастосовної уваги до інформаційного обміну в соціальній сфері України. Шлях до розбудови інформаційного суспільства як умови становлення громадянського суспільства й держави панування права дедалі актуальнішим стає не тільки для законотворців, а й для наукової юридичної спільноти та українського суспільства загалом.

Попри позитивні прецеденти, значної еволюції в доступі до публічної інформації в Україні поки не спостерігається. Українцям і далі відмовляють у праві знати. Особливо це стосується найбільш делікатних тем, де порушено майнові інтереси чиновників.

Метою статі є критичний аналіз нормативних актів, що регулюють відносини стосовно доступу до публічної інформації в Україні. У статті пропонуються шляхи вдосконалення чинного законодавства в інформаційній сфері.

Тележурналіст, автор документального фільму «Відкритий доступ» Сергій Андрушко зазначає: «Що стосується квартир, грошей, декларацій – усе це залишається за високим парканом чиновників. Стіна між громадянами та чиновниками ще стоїть. А деякі депутати вносять ще додаткові законопроекти, щоб ще одну стіну побудувати і ще там поставити собаку, яка буде гавкати і відлякувати, щоб громадяни взагалі нічого не запитували про інформацію» [1].

У свою чергу, журналіст Центру громадянських свобод Марія Томак зауважує, що отримати інформацію від такої структури, як, наприклад, Укрзалізниця, украй складно. Вона стверджує: «Ми звернулися, щоб з'ясувати, чи використовується особиста інформація про громадян у зв'язку з поверненням України до іменних квитків, а отже, є запити від СБУ і МВС України до Укрзалізниці з проханням надати ту чи іншу персональну інформацію; яким чином вона збирається, обробляється та з якою метою. Відповідей від трьох залізниць – Донецької, Львівської й Одеської – ми не отримали взагалі. Решта – відповіли, що це взагалі не належить до суспільно важливої інформації» [1].

Як відомо, в Україні Закон «Про доступ до публічної інформації» діє з 2011 р. Згідно з ним, органи влади зобов'язані в п'ятиденний строк надати відповідь на запит громадянина щодо суспільно важливої інформації.

Актуальність проблем законодавчого регулювання доступу до публічної інформації стали й підставою для практичного аналізу справ у цій сфері, здійсненого громадською організацією «Опора» у 2013 р., члени якої оприлюднили результати вимірювання всеукраїнського Індексу публічності

місцевого самоврядування. Дослідження, базоване на спеціально розробленій методології, презентує рівень відкритості, прозорості і підзвітності місцевого самоврядування, а саме – міського голови, виконавчих органів і депутатів – трьох основних об'єктів вимірювання [2].

За словами Олександра Неберикута, координатора кампанії «Вимірювання Індексу публічності місцевого самоврядування», дослідження було спрямоване на те, щоб зрозуміти, наскільки публічно приймаються рішення і втілюється в життя політика муніципалітету, яким є внесок основних суб'єктів місцевого самоврядування в цей процес. Загалом вимірювання було проведено в 11 обласних центрах України, серед яких Донецьк, Івано-Франківськ, Луганськ, Луцьк, Львів, Миколаїв, Одеса, Рівне, Черкаси, Чернігів та Ужгород. Протягом останніх чотирьох місяців у цих містах представники мережі «опора» та партнерських організацій надсилали запити на інформацію, ходили на прийоми до чиновників і депутатів, відвідували пленарні засідання рад, аналізували контент офіційних веб-сайтів та друкованих видань рад. Результатом такої роботи стали відповіді на оперативні питання (всього – 202), що дало змогу об'єктивно оцінити роботу органів і посадових осіб місцевого самоврядування та скласти рейтинг публічності муніципалітетів й, зокрема, міських голів, виконавчих органів і депутатів місцевих рад.

Отже, у загальному рейтингу публічності місцевого самоврядування перше місце посіла Івано-Франківська міська рада із сумарним показником у 68 % з можливих 100 %. На другому місці опинилися органи місцевого самоврядування Луцька (65 %), на третьому – Львова (61 %). Рейтинг замикають Черкаська (39 %) та Ужгородська (32 %) міські ради [2].

Останню позицію зайняли виконавчі органи Ужгородської міської ради. Найнижчим є рейтинг публічності депутатів місцевих рад. Жоден депутатський корпус не досяг рівня 55 %. На першому місці в цьому рейтингу є депутати Луцької міської ради, а найменш публічними – міські обранці Ужгорода [2].

Крім цього, методологія вимірювання дає змогу порівнювати результати відповідно до трьох принципів – прозорості, відкритості й підзвітності. Найнижчі рейтинги в цих

порівняннях отримав параметр «підзвітність депутатів міських рад» – жодна рада не пододала бар'єр вище 53 %. Єдиний параметр, лідер рейтингу, у якому перетнув позначку у 90 % – це «відкритість виконавчих органів». Перше місце посіли виконавчі органи Івано-Франківської міської ради (92 %) [2]. Усі ці дані свідчать про те, що проблемних аспектів у сфері нормативного регулювання відносин з приводу доступу до публічної інформації в Україні ще досить багато. Певну частину з них спробуємо розкрити в цій статті.

Законопроекти Закону України «Про доступ до публічної інформації», Закону України «Про захист персональних даних» та Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» було підготовлено і заплановано для другого читання на 15 грудня, проте розглянуто їх було на сесії Верховної Ради України 13 січня 2011 р., у результаті чого ухвалено практично однотайно без поправок.

Результати цього законотворчого процесу було проаналізовано у виданні «Права людини в Україні 2009–2010» в узагальненій доповіді Харківської правозахисної групи, у розділі «Право на доступ до інформації», яку було підготовлено співголовою Харківської правозахисної групи (ХПГ) Євгеном Захаровим [3].

Досліджуючи ухвалені закони, аналітики ХПГ дійшли низки висновків, що стосуються по-перше, усунення суттєвих недоліків чинного Закону «Про інформацію», а по-друге, потреби у відповідності міжнародним стандартам.

Законодавець ототожнив поняття «інформація про фізичну особу» та «персональні дані». Це виглядає дрібницею, проте є дуже важливим моментом, оскільки надасть можливість пов'язати норми внутрішнього й міжнародного законодавства, рішень національних і міжнародних судів. Ще одна така суттєва «дрібниця» – поява серед видів інформації за змістом (ст. 10 Закону України «Про інформацію») інформації про стан довкілля (екологічної інформації). Так, ототожнення термінів «інформація про стан довкілля» та «екологічна інформація» надає можливість уважати, що конституційна норма щодо відкритості інформації про стан довкілля й норми Закону України «Про охорону навколишнього природного

середовища», що оперують поняттям екологічної інформації, передбачають одне й те ж.

Визначення екологічної інформації в ст. 16 чітко відповідає Оргуській конвенції [4, ст. 16]. Ця інформація не може належати до інформації з обмеженим доступом, крім відомостей про місце розташування військових об'єктів. Цю норму також можна оцінити позитивно.

До негативних рис законів можна віднести звуження кола тих, хто шукає інформацію, – вони названі запитувачами, а до позитивних рис – розширення кола тих, кого закон зобов'язує надати інформацію: розпорядників інформації.

Відповідно до ст. 12 Закону України «Про доступ до публічної інформації», запитувачі інформації – це фізичні та юридичні особи, об'єднання громадян без статусу юридичної особи.

У цьому списку відсутні засоби масової інформації (у тому числі зарубіжні), оскільки вони можуть і не мати статусу юридичної особи, а отже не потрапляють до переліку запитувачів. Зазначимо також, що до кола суб'єктів інформаційних відносин (ст. 4 Закону України «Про інформацію») об'єднання громадян без статусу юридичної особи не потрапили, що свідчить про потребу в усуненні неузгодженості цих нормативних актів. Немає також у переліку суб'єктів держави загалом, інших держав і міжнародних організацій, що є суб'єктами інформаційних відносин у чинному Законі України «Про інформацію». Наприклад, ООН, Рада Європи, ЕС та ОБСЄ, згідно з чинним законом, можуть запитувати інформацію в Україні, а згідно з новими законами, – не можуть.

Розпорядниками інформації, згідно зі ст. 13 Закону України «Про доступ публічної інформації», визнаються суб'єкти владних повноважень; юридичні особи, що фінансуються з державного, місцевих бюджетів, бюджету Автономної Республіки Крим (стосовно інформації щодо використання бюджетних коштів); особи, якщо вони виконують делеговані повноваження суб'єктів владних повноважень згідно із законом чи договором, включаючи надання освітніх, оздоровчих, соціальних або інших державних послуг (стосовно інформації, пов'язаної з виконанням їх обов'язків); суб'єкти

господарювання, що займають домінуюче становище на ринку або наділені спеціальними чи виключними правами, або є природними монополіями (стосовно інформації щодо умов постачання товарів, послуг та цін на них). Порівняно з чинним Законом України «Про інформацію», де адресатами інформаційних запитів можуть бути тільки органи законодавчої, судової та виконавчої влади, це суттєве покращання доступу до інформації.

Із набранням цим законом чинності матеріали оцінки впливу на довкілля, звіти по інвентаризації викидів забруднювальних речовин, результати моніторингу впливу діяльності на довкілля та будь-яка інша екологічна інформація, що створюється суб'єктами господарювання, стануть публічною інформацією, і відповідно, відкритою для громадськості.

З позиції забезпечення доступу до екологічної інформації ці закони – помітний крок уперед.

Водночас формулювання права на інформацію та його обмежень (ст. 5, 6 Закону «Про інформацію», ст. 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації») не відповідають міжнародним стандартам, зокрема ст. 10 Європейської конвенції. Згідно з ч. 1 ст. 10, «кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади й незалежно від кордонів». Ніде в нових законах ви не знайдете згадки про здійснення права на інформацію незалежно від державних кордонів, хоча в епоху Інтернету це є аксіомою. Далі, відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону «Про інформацію», «реалізація права на інформацію не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи й законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб».

Цю норму виконати неможливо: реалізація права на інформацію, як правило, порушує чийсь інтереси. Фактично це положення загрожує здійсненню права на інформацію й надає можливість чиновнику за бажання відмовити в задоволенні більшості інформаційних запитів.

Ч. 2 ст. 10 проголошує: «Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що

встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду». Порівняйте з ч. 2 ст. 6 Закону України «Про інформацію»: у ньому, по-перше, обмежується власне право на інформацію, а не його здійснення, а по-друге, відсутня презумпція для обмеження бути необхідним у демократичному суспільстві. Постає питання: хто заважав законодавцю просто повторити в законі положення ст. 10?

Норми ст. 10 Конвенції необхідно було закріпити в новій редакції Закону України «Про інформацію», оскільки рішення Європейського суду є джерелом права в національній правовій системі згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [5, ст. 10].

Важливим питанням є реалізація трискладового тесту, за допомогою якого зважується шкода від розкриття суспільно важливої інформації, яка завдається легітимній меті, і шкода від утаємничення цієї інформації. У ч. 2 ст. 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації» цей тест прописаний досить чітко. А ось у Законі «Про інформацію» (ст. 29 та ч. 3 ст. 30) – ні. Якщо розуміти ч. 3 ст. 30 буквально, то будь-яку суспільно необхідну інформацію з обмеженим доступом можна розголошувати незалежно від шкоди, яку буде при цьому завдано. Ще одна неузгодженість двох нових законів. До того ж, визначення суспільно необхідної інформації у ч. 2 ст. 29 («предметом суспільного інтересу вважається інформація, яка свідчить про загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності України; забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків; свідчить про можливість порушення прав людини, введення громадськості в оману, шкідливі екологічні та інші негативні наслідки діяльності (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб тощо») є надто вузьким.

До інформації з обмеженим доступом належить конфіденційна, таємна та службова інформація. Безперечним

позитивом нових законів є усунення суперечливої конструкції «конфіденційна інформація, що є власністю держави» чинного Закону про інформацію, і введення замість неї категорії службової інформації із вказівкою, які саме види інформації можуть належати до службової (ч. 1 ст. 9 Закону України «Про доступ до публічної інформації»). Тепер документам, що містять службову інформацію, присвоюється гриф «для службового користування» (ДСК), а переліки відомостей, що становлять службову інформацію, не можуть бути обмежені в доступі (ч. 3 ст. 9). Це означає, що органи державної влади, які закрили перелік відомостей із грифом ДСК, поставивши на нього гриф ДСК, повинні розкрити й оприлюднити ці переліки (а це – Кабінет міністрів України та інші органи). Норми Закону про доступ щодо службової інформації запрацюють тоді, коли буде ухвалено новий закон про неї. Бажано його підготувати й ухвалити якомога скоріше. А нині всі органи влади, самоврядування, відомства тощо повинні переглянути складені раніше переліки конфіденційної інформації, що є власністю держави відповідно до ст. 9 Закону України «Про доступ до публічної інформації», та розкрити частину документів із грифом ДСК. Ситуація, коли кількість позицій у переліках, складених обласними державними адміністраціями, коливається від 18 (Івано-Франківська, Київська ОДА) до 136 (Кіровоградська ОДА) є абсолютно неприйнятною.

Відповідно до ч. 7 ст. 6 зазначеного Закону обмеженню доступу підлягає інформація, а не документ. Якщо ж у документі міститься інформація з обмеженим доступом, то для ознайомлення надається інформація, доступ до якої не обмежено. Цей відомий принцип свободи інформації давно вже мав бути реалізований в Україні. Проте нечіткі формулювання закону можуть звести нанівець цю норму. Так, ч. 3 ст. 9 передбачає, що документам, які містять інформацію, що становить службову інформацію, присвоюється гриф ДСК, а це вже означає неможливість надати хоча б частину інформації з цього документа. Що заважало законодавцю поставити застереження, що доступ до документів з обмеженим доступом надається відповідно до ч. 2 ст. 6 цього Закону?

Крім того, для можливості застосування ч. 7 ст. 6 зазначеного Закону необхідно було скасувати в прикінцевих положеннях зміни до Закону про пресу, прийняті Верховною Радою 11 травня 2004 р. Нагадаємо, що ч. 1 ст. 2 цього Закону «Свобода діяльності друкованих ЗМІ» проголошувала «право кожного громадянина вільно і незалежно шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку відкриту за режимом доступу інформацію за допомогою друкованих ЗМІ». Аналогічно було звужено головне право журналіста – на інформацію: тепер журналіст має «право на вільне одержання, використання, поширення (публікацію) та зберігання відкритої за режимом доступу інформації» (п. 1 ч. 2 ст. 26 Закону України «Про друковані ЗМІ (пресу) в Україні»).

Таке обмеження – можливість працювати тільки з інформацією, яка є відкритою за режимом доступу, – що було введено в травні 2004 р., має бути скасовано. Проте, на жаль, відповідна норма в прикінцевих положеннях Закону України «Про доступ до публічної інформації» відсутня.

У ст. 3 Закону України «Про інформацію» одним з основних напрямів державної інформаційної політики назване «забезпечення інформаційної безпеки України». Водночас категорію інформаційної безпеки не визначено, хоча базовий інформаційний закон мав би містити дефініцію цього важливого поняття, яке використовується в Конституції.

Слід зауважити також, що існуюча в чинному Законі «Про інформацію» норма про заборону цензури, як прямої, так і опосередкованої, суттєво зіпсована в новій редакції Закону. Зокрема, ч. 2 ст. 24 Закону в новій редакції проголошує, що заборона цензури «не поширюється на випадки, коли попереднє узгодження інформації здійснюється на підставі закону» [6, ст. 24].

Сьогодні таких законів не існує, але ця «міна сповільненої дії» може спрацювати в майбутньому. Особливо, якщо взяти до уваги прийняття за основу 22 грудня 2010 р. проекту Концепції державної інформаційної політики, одним із пріоритетних завдань якої є «забезпечення інформаційного суверенітету України». Це поняття не має юридичного смислу, відповідну статтю зі старої редакції Закону України «Про інформацію» виключили, але воно знову стало актуальним.

У Законі України «Про доступ до публічної інформації» ретельно виписані обов'язки розпорядників щодо оприлюднення інформації, визначення структурних підрозділів або відповідальних із питань запитів на інформацію, процедура розгляду запитів.

Для надання відповіді на запит надається лише п'ять робочих днів, а не місяць, як було раніше. Більше того, закон встановлює види інформації, щодо якої відповідь повинна надаватися іще швидше – протягом 48 годин. Це інформація, необхідна для захисту життя чи свободи особи, щодо стану довкілля, якості харчових продуктів і предметів побуту, аварій, катастроф, небезпечних природних явищ та інших надзвичайних подій, що сталися або можуть статися й загрожують безпеці громадян. Проте згідно з ч. 4 ст. 20 Закону України «Про доступ до публічної інформації», строк розгляду запиту може бути продовжений до 20 робочих днів, якщо запит стосується великого обсягу інформації або вимагає пошуку її серед значної кількості даних. Знаючи практику відповідей на запити сьогодні, можна сміливо прогнозувати, що відповіді на запити будуть надходити в кращому разі протягом 20 робочих днів, а не 5.

Не кращим чином реалізований відомий принцип свободи інформації щодо захисту інформаторів, які розкривають інформацію про зловживання – так званих «свистунів» (англ. whistleblower). Ст. 11 вищезазначеного Закону проголошує, що «посадові та службові особи не підлягають юридичній відповідальності, незважаючи на порушення своїх обов'язків, за розголошення інформації про правопорушення або відомостей, що стосуються серйозної загрози здоров'ю чи безпеці громадян, довкіллю, якщо особа при цьому керувалася добрими намірами та мала обґрунтоване переконання, що інформація є достовірною, а також містить докази правопорушення або стосується істотної загрози здоров'ю чи безпеці громадян, довкіллю». Це фактично означає, що на посадову особу, яка розголосила інформацію, покладається тягар доведення доказів правопорушення або істотної загрози здоров'ю чи безпеці громадян, довкіллю.

На жаль, із цього Закону було видалено статті, які деталізували процедуру оскарження до Уповноваженого

Верховної Ради України з прав людини дій щодо незаконної відмови в наданні інформації. Стверджують, що це нібито зроблено на вимогу самого Уповноваженого. Таким чином, на жаль, парламентський контроль за здійсненням права на інформацію, який реалізований у всіх європейських законах про свободу інформації, в українському законі відсутній.

Отже, необхідно є зміна всіх трьох законів – про інформацію, допуск і захист – з метою їх узгодження й досягнення відповідності міжнародним договорам із прав людини, учасником яких є Україна. Нові закони запрацюють, якщо громадськість та журналісти будуть активними в пошуку й поширенні інформації. У зв'язку з цим, вважаємо за доцільне здійснити наступні заходи:

внести зміни до Законів «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації» та «Про захист персональних даних» з метою їх узгодження та досягнення відповідності міжнародним договорам із прав людини, учасником яких є Україна;

розкрити усі нормативно-правові акти з грифом «опублікуванню не підлягає» та проаналізувати документи з грифом ДСК щодо обґрунтованості їх засекречування;

переглянути норми ст. 15 Закону України «Про державну таємницю» і передбачити засекречування лише фрагментів, що містять державну таємницю, а не документів загалом;

проаналізувати «Звід відомостей, що становлять державну таємницю» із точки зору обґрунтованості засекречення інформації, користуючись трискладовим тестом на предмет наявності «шкоди» і впливу на «суспільні інтереси» та ст. 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації»;

zareєструвати всі нормативно-правові акти прокуратури в Міністерстві юстиції України. Створити відкритий реєстр усіх нормативних актів прокуратури та відкрити базу даних нормативних актів, що стосуються прав та обов'язків громадян;

створити умови для ознайомлення членів територіальних громад із усіма рішеннями органів місцевого самоврядування (залежно від умов найбільш ефективним способом). Там, де це можливо, створити веб-сайти органів місцевого самоврядування із обов'язковим розміщенням повного реєстру й текстів усіх ухвалених рішень. Забезпечити опублікування та доступ у

відкритому режимі до всіх рішень місцевих адміністрацій (на рівні областей та міст Києва й Севастополя);

ураховуючи практику Європейського суду з прав людини і принципи законодавства щодо свободи інформації, розробити навчальний курс та провести навчання суддів місцевих і апеляційних судів усіх 27 регіонів України та державних службовців, які працюють у прес-службах і відділах зв'язків із громадськістю в органах державної влади та місцевого самоврядування, щодо нових інформаційних законів, міжнародних стандартів доступу до інформації та практики їх застосування в Україні. Запровадити навчальні програми для державних службовців про положення Організації Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля;

представникам ЗМІ, правозахисних та інших громадських організацій дослідити ефективність активного й пасивного доступу до інформації на центральному та місцевому рівнях та активніше оскаржувати в судовому порядку бездіяльність посадовців щодо надання інформації й відмови в наданні інформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Фарят'єв П. Украинцам продолжают отказывать в доступе к публичной информации [Електронний ресурс] / П. Фарят'єв. – Режим доступу :

<http://izvestia.kiev.ua/ru/news/30893>.

2. Яка з міських рад найпрозоріша? Результати вимірювання Індексу публічності місцевого самоврядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://opora.ua.org/news/4036-jaka-z-miskyh-rad-najprozorisha-rezultaty-vymirjuvannja-indeksu-publichnosti-miscevogo-samovrjaduvannja/01.10.2013>.

3. Права людини в Україні 2009–2010. VII. Узагальнена доповідь Харківської правозахисної групи. Право на доступ до інформації / Підготовлено співголовою ХПГ Євгеном Захаровим [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.khpg.org.ua/index.php?id=1298305673>.

4. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до

правосуддя з питань, що стосуються довілля (Орхуська Конвенція) : ратифікована Законом України № 832-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 34. – Ст. 296.

5. Про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 39. – Ст. 391.

6. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

Пікуля Тетяна Олександрівна –
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії держави
та права Національної академії
внутрішніх справ

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ДЕРЖАВ СВІТУ

Здійснено ретроспективний огляд основних методологічних підходів до типології держав за певними типами (групами). Удосконалено цивілізаційно-історичну типологізацію держав, що базується на діахронічному методі пізнання закономірностей та етапів розвитку держав світу.

Ключові слова: типологія держав; історичний тип держави.

Осуществлен ретроспективный обзор основных методологических подходов к типологии государств по определенным типам (группам). Усовершенствована цивилизационно-историческая типологизация государств, которая основана на диахроническом методе познания закономерностей и этапов развития государств мира.

Ключевые слова: типология государств; исторический тип государства.

It is proposed a retrospective review of the basic methodological approaches to the typology of certain types (groups). Improved civilizational and historical typologisation States, based on the diachronic method of learning patterns and stages of development States the world.

Keywords: typology States; the historical type of state.

*А*ктуальність типологічного дослідження держав світу зумовлено значним обсягом емпіричного матеріалу, накопиченого на сьогодні юридичною наукою та практикою багатьох країн світу й епох. Узагальнення його можливе винятково за допомогою специфічного інструментарію –

типології, що в сучасній науці інтерпретується по-різному: як особливий різновид наукової класифікації [1], методологічний прийом або засіб систематизації досліджуваного явища, метод наукового пізнання [2]; загалом теорія, що має на меті виявлення вищої та найбільш узагальненої класифікаційної одиниці – типу [3]. Практичне значення типологізації сприятиме: розумінню внутрішньої логіки та закономірностей процесу розвитку держав світу та на цій основі науковому прогнозуванню майбутнього України й інших держав; систематизації та аналізу фактичного й наукового матеріалу, що стосується процесу виникнення та еволюції держав світу; чіткому поділу наукових і псевдонаукових державно-правових теорій з метою розбудови сучасних держав світу винятково на науковому підґрунті.

Розвиток класифікаційного методу пізнання держав світу відбувається синхронно з розвитком політико-правової думки в історичній ретроспективі. Комплексне розроблення класифікаційних схем поділу держав за певним критерієм бере початок із праць давньогрецьких і давньоримських мислителів: Платона, Арістотеля, Полібія, Цицерона та набуває подальшого розвитку в дослідників епохи Нового часу (Г. Гегеля, Ж. Бодена, К. Маркса, Ф. Енгельса) [1]. Важливі філософські ідеї та парадигми, що стали теоретичним підґрунтям нашого дослідження, містяться в першоджерелах дослідників новітнього часу: Г. Кельзена, А. Тойнбі, У. Ростоу Г. Єллінека, Р. Дорендорфа, Р. Макайвера [4], а також російських та українських сучасників – С. Бостана [5, с. 100–110], В. Нерсесянца [6, с. 236–245], С. Алексєєва [7, с. 149–160], М. Марченка [2], Л. Грініна [8] та ін.

Мета статті полягає в удосконаленні цивілізаційно-історичної типологізації держав, що базується на діахронічному методі пізнання закономірностей та етапів історичного розвитку держав світу.

Типологія або класифікація держав світу – одна з основоположних категорій і одночасно методологічних проблем юридичної науки. Розв'язанням її займаються економіко-географи, економісти, політологи, соціологи, а також правники.

Зазвичай термін «**типологія**» вживається для характеристики різновиду наукової класифікації, результатом якої є виявлення вищої й найбільш узагальненої класифікаційної одиниці – типу [1, с. 4]. Відповідно, **типологія держав** – це наукова класифікація держав за певними типами (групами) на основі схожих загальних ознаках, що передбачають єдність їх закономірностей і тенденцій виникнення, розвитку й функціонування [1; 4].

Тип держави визначають на підставі найбільш важливого й загального, об'єктивно складеного та відносно стійкого комплексу ознак, що в сукупності дають змогу виділити групу держав і відокремити її від інших аналогічних груп [9].

Головною методологічною проблемою типології є вибір критеріїв (основи) групування держав за типами. Відбір таких типологічних ознак відбувається відповідно до принципів типології, серед яких універсальними є правила формальної і діалектичної логіки: принцип взаємного виключення типів, не протиріччя, достатньої підстави, неперервності поділу [1]. На їх основі науковці роблять власні умовиводи та пропозиції щодо можливих критеріїв типології держав. Так, критерії за своїм змістом не можуть бути випадковими та взаємопов'язаними між собою, або в основу типології варто покласти не кількісні, а якісні ознаки (критерії), що дають змогу віднести кожну з них до того чи іншого типу соціально-економічного та політичного розвитку [10, с. 2]. Особливого поширення серед авторів набула думка про те, що критерії типології держав повинні мати об'єктивний характер, адекватно відображати досліджувану державно-правову матерію, вбирати в себе найбільш важливі й водночас типові для держави й права ознаки та риси, максимально враховувати й відображати економічні, політичні, соціальні й інші умови, у яких функціонують держава та право [11].

Проте вимога об'єктивності типології держав вирішувалася науковцями по-різному, залежно від накопичених людством знань у певну історичну епоху та від того, представниками якої галузі наук були дослідники. Як показує досвід типологізаційних досліджень, у якості «об'єктивних» критеріїв класифікації держав світу широко використовувалися

географічні й кліматичні чинники, ступінь складності держав, її близькості з релігією, свободи та незалежності людини стосовно держави, засіб внутрішньодержавної організації і життєдіяльності людей, рівень розвитку загальної культури й світогляду людей, засіб виробництва матеріальних і духовних благ, характер їх розподілу тощо [12–13].

Уважаємо, що якщо кожен із перелічених вище й потенційно можливих критеріїв згрупувати за галузями наук та, відповідно, за предметом дослідження останніх, то можна виокремити економічні (наприклад, економічний розвиток), політичні (наприклад, державний устрій, форма правління), географічні (наприклад, географічне розташування, розмір території, чисельність населення), соціальні (наприклад, національна структура, етнічний склад) та інші критерії типологізації держав світу.

Якщо взяти до уваги, що процес формування державності та політичної карти світу нараховує декілька тисячоліть, то, застосувавши таку форму систематизації, як періодизація, можна запропонувати **ретроспективний огляд еволюції критеріїв і заснованих на їх основі концепцій типології держав**.

Так, перші спроби типологізації держав здійснили античні мислителі (Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон), які поділяли держави на дві групи: *правильні та неправильні*. До групи правильних держав вони відносили ті з них, де влада здійснювалася на основі законів і на користь загальних інтересів, а до неправильних – ті, де влада не спиралася на закони і служила інтересам лише правителів [6, с. 236].

Аутентичний принцип законності **Сократ** використовував як базисний критерій у власній класифікації й характеристиці різних форм державного устрою та правління. Владу, ґрунтовану на волі народу і *на державних законах*, він називав царством, а владу проти волі народу й таку, що базується не на законах, а *на свавіллі* правителя, назвав тиранією. Якщо правління здійснюється людьми, які виконують закони, то такий устрій він називав аристократією, якщо ж влада походить від багатства – плутократією, якщо від волі всіх – демократією [14].

Беручи за основу той самий підхід, **Платон** виділяв три *правильних* форми: царську владу (законну монархію, тобто правління однієї особи на основі закону), аристократію (законну владу багатьох) і законну демократію (владу демосу на основі законів) та відповідно три *неправильні* форми: тиранію (незаконну владу одного), олігархію (незаконну владу багатьох) і незаконну демократію (владу демосу не на основі законів).

З тих самих позицій **Арістотель** писав, що форма держави визначається кількістю правлячих (один, багато, більшість) і метою правління. У *правильних* формах правителі мають на меті загальне благо, у *неправильних* – тільки своє особисте благо. Трьома правильними формами держави є монархічне правління (царська влада), аристократія й політія (правління на основі законів), а відповідними неправильними формами є – тиранія, олігархія та демократія (правління демосу, більшості не на основі законів) [14].

У контексті зазначеного зауважимо, що античні філософи для характеристики держав, як бачимо, вживали різні поняття, а саме: «форма державного устрою», «форма державного правління», «форма держави». Проте слід пам'ятати, що кожен із них кваліфікував не певну державну форму в сучасному розумінні, а державу загалом, з відповідним соціальним змістом, засновану на соціальній рівності (є правильною) або ж – нерівності (є неправильною). Відповідна традиція тривала до другої половини XVIII ст. – моменту юридичного закріплення республіки, як однієї з форм правління в Конституції США 1787 р. Після цього, у вченні про державу відбулося змішування елементів різних понятійних рядів – форми держави та соціальної сутності держави [5, с. 105].

Узагальнивши типологізаційну характеристику держав періоду античності, можна стверджувати, що **античні філософи здійснили перші класифікації держав, засновані на критерії законності та протиставленні законного правління беззаконню**. Цей критерій у певному сенсі, безперечно, зберіг своє значення й донині (наприклад, вітчизняний теоретик держави й права В. Ткаченко, використовуючи як критерій принцип законності, поділяє держави на дві групи – держави

догромадянського та держави громадянського типу [15, с. 874]. Цей критерій у тій чи іншій формі широко використовував в подальшій політико-правовій думці.

Аксіоматичним доказом останнього твердження є епоха середньовіччя (V–XV ст.) – період панування релігії та церкви, який «у концентрованій формі» представив засновник християнської державно-правової концепції, теолог **Фома Аквінський**. Він належить до когорти геніальних еkleктиків, систематизаторів християнської теології на основі вчення Арістотеля, класиків-інтерпретаторів, які особисто нових наукових істин не відкривали. Доктрини держави в його творчості виходять з ідей арістотелівської «Політики» про те, що держава становить собою певну частину універсального порядку, котрий утворений і керований Богом. Форми влади та способи її використання поділяв на *правильні й дурні*. З п'яти форм правління (чотири простих – аристократія, олігархія, демократія, монархія й одна змішана – аристократія з демократією) найкращою вважав монархію, оскільки принцип її побудови схожий із принципом світоутворення, керованого Богом [16–17].

В епоху Нового часу (XVI – кінець XIX ст.), яку пов'язують із переходом культури з релігійної сфери у сферу світську, набув поширення *історико-формаційний підхід Г. В. Ф. Гегеля*: концепція духовної формації, у межах якої проблема типології держав трактувалася з позицій всесвітнього-історичного процесу розвитку духу свободи і його об'єктивізації у різних формах держави. Він виділяв «чотири всесвітньо-історичних царства»: східне, грецьке, римське, германське. Відповідні царства, згідно Г. В. Ф. Гегелем, становили собою об'єктивно-історичні формації (формування) світового духу, тобто розвитку ідей розуму й свободи у всесвітній історії. Зі зміною цих всесвітньо-історичних царств (формацій світового духу) відбувається і зміна відповідних форм держави: *східному царству відповідає східна теократія* (свобода одного, верховенство правителя), *грецькому – афінська демократія*, *римському царству – римська республіка або аристократія* (свобода деяких, тобто частини населення), *германському*

царству – представницька монархія в германських народів Нового часу (свобода духу) [18, с. 370].

Отже, **гегелівська типологія держав ґрунтується на його вченні про розвиток і зміну у всесвітній історії відмінних суспільно-духовних формацій (царств, світів)**, що є прогресуючими сходами здійснення розуму й свободи, яким відповідають певні типи (форми) держави – теократія, демократія або аристократія, конституційна монархія.

Переконані, що подібна абсолютизація ролі окремих народів і надання типологічного значення їх державним формам є доктринальним перебільшенням Г. В. Ф. Гегеля. До того ж, типологізація держав через їх форми викликає заперечення ще й тому, що окремі з названих мислителем форми (наприклад, республіка, демократія) існували не тільки в період античності, а й існують донині. А найвища та остання визначена ним форма держави – представницька монархія була замінена після буржуазних революцій у багатьох країнах Європи республіканською формою.

Свого часу філософія Г. В. Ф. Гегеля була кульмінаційним пунктом розвитку як німецької філософії, так і світової загалом. Наприкінці XIX ст. провідні академічні філософи, як в Америці, так і у Великобританії, були здебільшого гегельянцями. Одним із його учнів був німецький філософ **К. Маркс**, який зберіг у своїй системі, у її остаточному вигляді, деякі істотні гегельянські риси, хоча, на відміну від ідеалістичної діалектики Гегеля, марксистська діалектика є матеріалістичною.

Одним з аспектів матеріалістичної діалектики **К. Маркса став формаційний підхід типології держав і правових систем, в основі якого лежить категорія суспільно-економічної формації**. У вітчизняному державознавстві радянської доби він уважався найбільш загальним критерієм типології держав і правових систем, а на сьогодні продовжує достатньо активно застосовуватися у якості критерію, оскільки взамін сучасною наукою не напрацьовано інших, більш переконливих і всеосяжних, здатних конкурувати з ним. Однак із початком так званої перебудови та зміни політичних, ідеологічних орієнтирів на пострадянському просторі

самодостатність такого критерію стала ставитися окремими теоретиками під сумнів [19], про що більш детально буде зазначено нижче. Згідно з марксистським підходом до типології, «суспільно-економічна формація» це – історичний тип суспільства, заснований на певному способі виробництва, який є важливим етапом розвитку людства. Кожна суспільно-економічна формація характеризується певним типом виробничих відносин – економічним базисом. Кожна з них має як загальні, властиві усім формаціям, так і власні, неповторні, закони виникнення, функціонування й розвитку. Економічний базис кожної суспільно-економічної формації зумовлює відповідну надбудову у вигляді сукупності ідей, теорій, поглядів, уявлень, різноманітних організацій та установ, а також системи відносин, що виникають між ними. Найважливішими елементами надбудови є держава й право. Кожній суспільно-економічній формації відповідає певний історичний тип держави та права. Зміна однієї суспільно-економічної формації іншою знаменує собою зміну системи виробничих відносин – економічного базису, надбудови, що виникає на його основі, і водночас відповідного історичного типу держави й права. Усвідомити формально-юридичний зміст категорії «історичний тип держави» можливо за допомогою послідовної поступеневої характеристики наступного понятійно-категоріального ланцюга: «сутність держави» – «зміст держави» – «функції держави» – «механізм держави» – «форма держави» – «історичний тип держави». Слід брати до уваги те, що форма держави розкривається через організацію механізму й методів реалізації функцій держави. Організація механізму держави передбачається формою державного правління та формою державного устрою, а методи реалізації функцій держави – державно-правовим режимом. І нарешті, кожен із елементів форми держави найбільш повно характеризує історичний тип держави.

З позиції формаційного підходу історичних типів держави чотири: *рабовласницький* (V – IV ст. до н. е. – середина I ст. н. е., стародавні часи); *феодальний* (середина I ст. н. е. – XVII – XVIII ст., середні часи); *буржуазний* (XVII – XVIII ст. – XX ст., новий

час); *соціалістичний* (з 1917 р., тобто Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, новітній час) [5, с. 101].

У марксистській літературі радянської доби, спираючись на судження Маркса та Енгельса про специфіку «азіатського способу виробництва» і «східний деспотизм», стали виокремлювати й особливий *східний* (азіатський, деспотичний) тип держави, що, безперечно, не відповідало (як у основоположників марксизму, так й у його послідовників) марксистському вченню про історично змінюючі один одного економічні формації [6, с. 239].

Зазначений недолік формаційного підходу до типології держав був визнаний науковими колами одним із перших, але, на жаль, не став єдиним, оскільки: по-перше, марксистська типологія держав гіпертрафувала економічні та класові відносини, тоді як недооціненими залишилися духовні, культурні й інші ідеологічні фактори; по-друге, марксистський прогноз про п'яту бездержавну суспільно-економічну формацію – комуністичну, виявився антиісторичним; по-третє, соціалістичний тип держави (перша фаза комунізму) був глибоко та всебічно розробленим теоретично, але ніколи і ніде не був остаточно втілений практично; по-четверте, марксистське вчення в принципі має антидержавний та антиправовий характер, складовими якого стали антиіндивідуалізм, нігілістське ставлення до природних прав людини, ідеї правової держави. Марксизм уважав державу й право формами організованого примусу (класового пригноблення), що приходять на зміну одна одній; по п'яте, марксистське вчення заперечувало ставлення до держави, як до загальносоціальної цінності, як до досягнення в розвитку людської культури; пошосте, критерій, відповідно до якого тип держави визначається тільки приналежністю останніх до тієї чи іншої суспільно-економічної формації, потребує свого уточнення, бо у світі завжди існували так звані перехідні держави, що виходять за межі тієї чи іншої формації, є «на переході» від одного типу держави до іншого – від рабовласницького до феодального, від феодального до капіталістичного, від капіталістичного до соціалістичного і, навпаки – від соціалістичного

(або псевдосоціалістичного) до буржуазного, капіталістичного. Вперше концепцію перехідної держави розробив В. І. Ленін. У контексті розвитку класової боротьби він зробив висновок про можливість переходу окремих держав до соціалізму, обминувши капіталістичну стадію [20].

Крім суспільно-економічної формації, як відомо, існують й інші критерії, комплексне використання яких допомагає провести більшу чітку, строго обґрунтовану класифікацію держав. такий, загальний за своїм характером критерій повинен використовуватися не тільки сам по собі, а й доповнюватися іншими, приватними критеріями, що стосуються сутності, змісту, механізму, форми держави (такими критеріями можуть бути: рівень економічного розвитку, рівень та якість життя, індекс суспільного розвитку). Актуалізуючи сказане, сучасний державознавець **С. К. Бостан** у своєму дослідженні пише, що для визначення типу певної держави значення мають не тільки соціально-економічна формація, а увесь стан суспільства. З огляду на це, **в основі типологізації держави замість категорії «суспільно-економічна формація» повинна бути категорія «суспільна формація»**, що відображає стан суспільства як певної історично визначеної системи економічних, соціальних, духовно-культурних і політичних відносин, які визначають сутність і зміст держави. Тобто науковець пропонує державу розглядати не як надбудовний елемент суспільно-економічної формації, а як «продукт людського суспільства». З огляду на зазначене, автор традиційну марксистську чотиричленову типологічну схему держав (рабовласницька, феодальна, буржуазна та соціалістична) змінює на тричленну типологічну схему держав: нереспубліканська (кастово-становая), республіканська (громадянського суспільства) і перехідна держава.

Нереспубліканський (кастово-становий) історичний тип держави охоплює епоху кастово-станового суспільства, коли держава виражала інтереси вузьких класових угруповань – це рабовласницький, феодальний і буржуазний типи держави. *Республіканський історичний тип держави* (епохи громадянського суспільства), коли держава стала проявляти

загальносоціальні інтереси, бере початок у західній цивілізації від англійської, американської та французької буржуазних революцій XVII – XVIII ст., а в східній цивілізації – від перетворень і революцій у другій половині XIX (реформи 60-х рр. у Японії й Росії) – та початку XX ст. (Росія, Іран, Туреччина, Китай), а в Африці 60-ті роки XX ст., коли переважна більшість країн цього континенту позбулася колоніальної залежності та заклали основи своєї власної державності. Останній, *перехідний тип держави*, що триває в період «переходу» від одного історичного типу держави до іншого [5, с. 102, 108–110].

Аналогічна, але двочленна, типологізація держав широко представлена в **західноєвропейській науці, де держав класифікують залежно від характеру взаємовідносин між державною владою та індивідом**. Наприклад, австрійський та американський юрист і філософ **Г. Кельзен**, залежно від того, яке місце індивіда у створенні правопорядку, виділяє два типи держави. Якщо індивід активно бере участь у створенні правопорядку – *демократію*, якщо ні – *автократію* [21, с. 149–152]. Подібну типологізацію держав пропонує американський соціолог і політолог **Р. М. Макайвер**, поділяючи всі держави на два типи: 1) *династичні (аристократичні)*, де державна воля не виражає волі більшості населення. До них належать імперії та псевдodemократичні держави, уряд яких утворює привілейовану частину суспільства; 2) *демократичні*, де державна воля виражає волю усього суспільства, або більшості його членів, і де народ активно підтримує діяльність уряду (сучасні держави розвиненої демократії) [22].

Формально-юридичний аналіз наведених підходів щодо типологізації держав свідчить, що жоден із них не може претендувати на універсальність, не дає максимально достовірні дані про історичні типи держав, а лише удосконалює марксистську типологію. Вирішити слабкі сторони наведених типологій держав, імовірно, можливо шляхом комплексного використання їх позитивних сторін та врахування недоліків. На такій ідеологічній основі, у новітній період розвитку людства (початок XX ст.), англійський історик **А. Д. Тойнбі розробив**

цивілізаційний підхід до типології держав, поклавши в основу типології категорію «цивілізація» як соціокультурну систему, що спирається не тільки на соціально-економічні, а й етнічні, географічні, культурні, психологічні, релігійні засади суспільства, ступінь гармонізації людини й природи, а також рівень економічної, політичної, соціальної і духовної свободи особистості. Розкриваючи поняття «цивілізація», Тойнбі пише про те, що кожна цивілізація є локальним утворенням, яке має тільки йому притаманні риси та характеристики, жодним чином не нагадує за своїми ознаками інші цивілізації. Єдиної цивілізації як такої немає. Існує низка цивілізацій, що значно відрізняються за своїми соціальними й політичними цінностями, державно-правовими формами, типами культурно-творчої діяльності, спрямованості історичного розвитку і, звичайно, розвиненістю матеріально-технічного базису. Загалом А. Д. Тойнбі виділяє 21 цивілізаційну систему. Це зокрема, *західна цивілізація, православна (візантійська ортодоксальна), російська православна, перська, арабська (ісламська), індійська, далекосхідна, антична (греко-римська), сирійська, китайська, японо-корейська, мінойська, шумерська, хетська, вавилонська, єгипетська, андська, мексиканська, юкатанська, а також цивілізація майя*. З них збереглися лише ті, що змогли розвинути духовний початок у всіх видах людської діяльності, освоїти життєве середовище [23].

Очевидним є те, що на основі вчення Тойнбі про локальні цивілізації щонайбільше можна говорити про розпоршені типи організації влади у відповідних автономних цивілізаціях, але не можливо побудувати цілісну типологію держав. Крім того, у вченні науковця відсутнє спеціальне дослідження проблем держави, на основі якого в юриспруденції можна побудувати теоретично значиму типологію держав.

Водночас такий цивілізаційний підхід є досить перспективним для наукової типологізації держав, адже на сьогодні він містить певну кількість пов'язаних між собою, і разом з тим, відносно самостійних парадигм. Послідовниками А. Д. Тойнбі стали американський економіст У. У. Ростоу, німецький юрист Г. Еллінек, а також десятки інших сучасників

правників, соціологів, політологів і представників інших гуманітарних наук.

Як результат у сучасних соціальних науках термін «цивілізація» і досі не має чітко визначеного, фіксованого значення. Він асоціюється з «гарними манерами», певними стадіями розвитку суспільства або культури тощо. Така неоднозначність поняття, його внутрішня суперечливість, аморфність і невизначеність змісту роблять проблемним використання останнього в якості єдиного й основного критерію типології держав. Відповідно, існують різні підстави для типологізації цивілізацій і їх державності: хронологічні, генетичні, просторові, релігійні, за рівнем організації та ін. Історичний прогрес привів до виділення понад двох десятків цивілізацій, що відрізняються не тільки системами їх цінностей культурою, а й і характерним для них типом держав. Зокрема, ґрунтуючись на різних підходах стосовно поняття «цивілізація», дослідники виділяють такі основні види цивілізацій і відповідних їм типів держави [24]: 1) за ступенем економічного розвитку: традиційні (аграрні), індустріальні, постіндустріальні або інформаційні (У. Ростоу); 2) за фактором реальності буття: ідеальні (утопія); емпіричні (Г. Еллінек); 3) за історичними формами визнання людей у якості суб'єктів права і держави: етнічні, станові, індивідуально-політичні, гуманітарно-правові (В. Нерсесянц) [4; 6, с. 243–245].

Наведена строкатість критеріїв і виділених на їх основі типологічних схем класифікації держав доводять, що універсальність у відповідному питанні навряд можлива. Адже кожен із науковців переслідує власну ціль, виходячи із предмета дослідження галузі наукових знань, яку він представляє. Головним у цьому питанні є те, щоб такі дослідження проводилися на основі об'єктивних критеріїв (принципів, ознак) із метою забезпечення достовірності отриманих результатів, як, наприклад, явища й процеси, що порівнюються, мають належити до єдиного історичного періоду; застосована до них методологія дослідження має бути єдиною; порівнювані явища та процеси повинні бути типовими для відповідного історичного

періоду, максимально враховувати соціально-економічні, політичні та інші фактори буття держави тощо.

На нашу думку, найбільш плідним для розвитку наукових знань в аспекті побудови класифікаційних схем типологізації держав є **цивілізаційний підхід, коли під цивілізацією розуміють певну епоху людської культури у сфері взаємодії суспільства й природи.** Поняттям «цивілізаційний тип держави» при такому підході позначається сукупність ознак держави, що відображають рівень та особливості культури у сфері взаємодії суспільства з природою. Особливості взаємодії держави (суспільства) із природою визначаються релігійними (ідеологічними), географічними, етнічними та техніко-економічними факторами. Кожен із перелічених факторів по-особливому впливає на цивілізаційні характеристики держави, на її інституційно-владну та функціональну організацію. Водночас з усіх перелічених факторів головними є ті, що визначають рівень розвитку матеріальної культури (яка піддається об'єктивним критеріям дослідження і, як наслідок, типологізації держав), тобто техніко-економічні фактори. На підставі останніх, беручи до уваги існуючі класифікації держав у межах окремих галузей соціальних наук, пропонуємо такий варіант цивілізаційної типології держав: 1) *за ставленням до релігійних організацій*: деідеологізовані (світські, атеїстичні) держави, ідеологізовані (не світські, теократичні); 2) *за географічним розташуванням*: держави Середземномор'я, Східні, Західні тощо; 3) *за етнічним складом*: арабські, китайські, індійські держави тощо; 4) *за техніко-економічними факторами*: аграрні, індустріальні, постіндустріальні держави.

Отже, згідно з існуючими в науковій літературі (філософській, юридичній, соціологічній, політологічній та історичній) поглядами, типологізація держав та правових систем за типами становить об'єктивно необхідний, закономірний процес і засіб пізнання природно-історичного розвитку держави, що відображає процес історично закономірної зміни одних типів держави іншими.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кульков М. О. Теоретические проблемы типологии форм государства : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства» / М. О. Кульков. – Саратов, 2008. – 34 с.
2. Теория государства и права [Электронный ресурс] : [учеб.] / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Изд-во «Зерцало», 2004. – Режим доступа : <http://lawtoday.ru/razdel/biblo/tgp/index.php>.
3. Типологія держав [Електронний ресурс] : – Режим доступу : http://www.djereło.com/index.php?option=com_content&task=view&id=683&Itemid=460.
4. Типы государства [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Типы_государства.
5. Тимченко С. М. Актуальні проблеми теорії держави та права. Ч. 1. : Актуальні проблеми теорії держави : [навч. посіб.] / Тимченко С. М. , Бостан С. К. , Легуша С. М. та ін. – К. : КНТ, 2007. – 288 с.
6. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства : [учеб. для вузов] / В. С. Нерсисянц. – М. : Норма, 2010. – 552 с.
7. Алексеев С. С. Теория государства и права [Электронный ресурс] : [учеб.] / С. С. Алексеев. – Режим доступа : <http://www.lib.ua-ru.net/content/5319.html>.
8. Гринин Л. Е. Эволюция государственности: от раннего государства к зрелому. Государство и исторический процесс [Электронный ресурс] / Л. Е. Гринин. – Режим доступа : <http://urss.ru/cgi-bin/db.pl?lang=ru&blang=ru&page=Book&id=101352>.
9. Тип государства: формационный и цивилизационный поход [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.allpravo.ru/diploma/doc43p0/instrum664/item667.html>.

10. Максаковский В. П. Географическая картина мира : в 2 кн. Кн. 1 : Общая характеристика мира / В. П. Максаковский. – 4-е изд., испр. – М. : Дрофа, 2008 – 225 с.

11. Типологія та основні типи держав [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://stydentam.org.ua/3374.html>.

12. Типология стран мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://rui-tur.ru/tipologiya-stran-mira.html>.

13. Современная политическая карта мира: многообразие стран современного мира, их основные типы [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://geography.kz/slovar/sovremennaya-politicheskaya-karta-mira-mnogoobrazie-stran-i-ix-osnovnye-tipy/>.

14. Андрусyak Т. Історія політичних та правових вчень. Лекції [Електронний ресурс] / Т. Андрусyak. – Режим доступу :

<http://radnuk.info/pidrychnuku/istoriya-vchen/446-andrusicyak/6750-9--.html>.

15. Ткаченко В. Принцип законності як класифікаційний критерій типології держав / В. Ткаченко // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. Т. 1 : Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2003. – 1232 с.

16. Мірошніченко М. І. Історія вчень про державу і право : [навч. посіб.] / М. І. Мірошніченко, В. І. Мірошніченко. – К. : Атіка, 2010. – 460 с.

17. Цюрупа М. В. Основи сучасної політології [Електронний ресурс] / М. В. Цюрупа, В. С. Ясинська. – Режим доступу :

<http://uchebnik-besplatno.com/uchebnik-teoriya-politiki/teologichni-paradigmi-politichnogo.html>.

18. Гегель Г. В. Философия права / Г. В. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 526 с.

19. Типология стран мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://uamconsult.com/book_146_chapter_8_1.4._TIPOLOGIJA_STRAN_MIRA.html.

20. Типология государств: основания, различные подходы, современный взгляд на проблему [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://lib.4i5.ru/cu201.htm>.

21. Кельзен Г. Общее учение о государстве [Электронный ресурс] / Г. Кельзен. – Режим доступа :

http://ru.wikipedia.org/wiki/Кельзен,_Ганс.

22. Современное государство [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_colier/655/МАКИВЕР.

23. Тойнбі А. Д. Типологія цивілізацій [Електронний ресурс] / А. Д. Тойнбі. – Режим доступу :

http://ua-referat.com/Типологія_цивілізацій_А_Д_Тойнбі.

24. Цивілізаційний підхід до типології держав [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://textbooks.net.ua/content/view/2309/31/>.

Сіренко Анатолій Петрович –
здобувач наукової лабораторії
з проблем досудового розслідування
Національної академії внутрішніх
справ

ХАРАКТЕРИСТИКА СПОСОБІВ ЗНИЩЕННЯ, ПІДРОБЛЕННЯ АБО ЗАМІНИ НОМЕРІВ ВУЗЛІВ ТА АГРЕГАТИВ ТРАНСПОРТНОГО ЗАСОБУ

Охарактеризовано підготовку, учинення й приховування злочинів, пов'язаних зі знищенням, підробленням або заміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, як елементи способу вчинення злочину.

Ключові слова: спосіб злочину; знищення, заміна, підроблення номеру; агрегати; транспортні засоби; маркування; ідентифікаційні номери.

Охарактеризованы подготовка, совершение и сокрытие преступлений, связанных с уничтожением, подделкой или заменой номеров узлов и агрегатов транспортного средства, как элементы способа совершения преступления.

Ключевые слова: способ преступления; уничтожение, замена, подделка номера; агрегаты; транспортные средства; маркировка; идентификационные номера.

The article outlines preparation, commission and cover up crimes involving destruction, forgery or replacement of non-assemblies and units of the vehicle as elements of the modus operandi.

Keywords: method of the crime; destruction; replacement; forgery; rooms; equipment; vehicles; marking; identification number.

Практика правоохоронної діяльності викликає серйозну занепокоєність з огляду на зростання рівня злочинності, зокрема активізації такого явища, що в правовій літературі має назву «кримінальний автобізнес». Це поняття передбачає досить широкий спектр злочинів, а саме – угони, крадіжки, зміну або знищення ідентифікаційних номерів вузлів і агрегатів, збут краденого, незаконне розмитнення, незаконну реєстрацію транспортного засобу в ДАІ. Злочинні угруповання, що

спеціалізуються на незаконному автобізнесі, беруть під свій контроль діяльність комерційних структур, що займаються ввезенням і реалізацією автомобілів закордонного виробництва, організовують з їх допомогою збут викраденого за кордоном автотранспорту. Під їх контролем опиняються автомобільні заводи, автошляхи, через які здійснюється перегін автотранспорту, пункти перетину кордону. Колосальні злочинні доходи при мінімальному ризику і затратах зробили «автобізнес» надзвичайно привабливим для організованих злочинних угруповань і стали одним з основних джерел їх доходів. Незаконний злочинний бізнес, заснований на реалізації викрадених автомобілів, все більше набуває транснаціонального характеру і за своїми доходами не поступається незаконному обігу наркотиків і торгівлі зброєю. На цьому тлі особливо небезпечним є низький рівень профілактики, виявлення й розслідування злочинів, пов'язаних з автотранспортними засобами, однією з причин чого є відсутність високотехнологічного наукового забезпечення експертної, оперативно-розшукової діяльності та слідчої практики працівників ОВС, їх відповідність сучасним потребам [1, с. 140].

Знищення, підробка або заміна номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу як різновид кримінального бізнесу завдяки своїй прибутковості є надзвичайно привабливим для злочинців. Найчастіше ці злочини вчиняють у співучасті (70 %). Учасники організованих груп і злочинних організацій діють із розподілом ролей, мають транскордонні зв'язки, високий рівень спеціалізації та матеріально-технічного оснащення. Водночас постійно вдосконалюються способи знищення, підробки або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу [2, с. 1], що зумовлює **актуальність** дослідження.

Аналізу способів знищення, підробки або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу присвячено праці вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема таких як: М. М. Алексійчук, О. М. Брисковська, А. С. Бичков, А. А. Вознюк, В. В. Віскунов, П. О. Жердев, Д. А. Патрелюк, В. С. Сезонов, О. Ю. Татаров, О. А. Осауленко, С. С. Чернявський, О. В. Чеснокова та ін. Проте донині чимало теоретичних і практичних аспектів цієї теми залишаються не вивченими.

Метою статті є характеристика підготовки, учинення та приховання злочинів, пов'язаних зі знищенням, підrobкою або заміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, як елементів способу вчинення злочину.

Спосіб знищення, підrobки або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу – один з основних елементів криміналістичної характеристики зазначеного діяння. Встановлення такого компонента дасть змогу вирішити низку питань криміналістичного характеру, спрямованих на: забезпечення повноти, усебічності та ефективності розслідування; пошук і виявлення слідів, взаємозв'язок доказів; розшук осіб, які вчинили протиправне діяння; попередження подібних злочинів тощо.

У тлумачному словнику української мови поняття «спосіб» визначено як напрям, характер дій, метод, прийом для здійснення чогось; особливість, манеру виконання чого-небудь; установлений порядок чогось, що виражає відношення дії (або стану) до дійсності [3, с. 271].

Відповідно до ст. 91 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України однією з обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, є спосіб учинення злочину [3, с. 271].

У результаті досліджень, проведених такими вченими-криміналістами, як Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, В. К. Весельський, І. О. Возгрін, І. Ф. Герасимов, В. Н. Карагодін, О. Н. Колесниченко, В. О. Коновалова, В. П. Лавров, М. П. Яблоков та ін., було сформовано систему основних понять, що стосуються способу вчинення злочину, який претендує на ранг центрального елемента в загальній криміналістичній характеристиці.

Однак власне поняття способу вчинення злочину в науковій літературі трактується не завжди однаково. Так, П. Д. Біленчук, А. П. Гегель, А. М. Салтєвський, Г. С. Семаков, розглядаючи його в криміналістичному аспекті, вважають, що це – діяльність суб'єкта (не тільки його поведінка, а й його закономірне відтворення використання предметів – засобів діяльності), опосередкована об'єктивними умовами, у яких виникла й розвивалася протиправна дія [5, с. 139].

Науковці В. Ю. Шепітько, В. О. Коваленко та В. А. Журавель зазначають, що спосіб учинення злочину (*modus operandisystem*) свідчить про те, як, яким чином особа здійснює суспільно небезпечну дію, які прийоми, методи й засоби вона застосовує для цього. Спосіб учинення злочину характерний насамперед для злочинної дії як активної, вольової суспільно небезпечної поведінки особи. Способи вчинення злочинів повторюються. Злочинець діє в аналогічних умовах, він має соціальні та психологічні типові риси, використовує певні знаряддя й засоби злочину. Обрання способу вчинення злочину пов'язано з особливостями особи злочинця (стать, вік, судимість, наявність або відсутність злочинного досвіду тощо) і об'єкта злочинного посягання (віктимність жертви, відсутність охорони майна та ін.). Повторюваність способів учинення злочинів пов'язана з повторюваністю об'єктивних і суб'єктивних чинників, що їх визначають. Узагальнення слідчої практики дає змогу встановлювати типові способи вчинення різних видів злочинів [6, с. 14–15].

На нашу думку, сьогодні найбільш затребуваним і визнаним серед криміналістів є визначення способу вчинення злочину, сформульоване Г. Г. Зуйковим. Він характеризував його як «систему взаємообумовлених рухомо-детермінованих дій, спрямованих на підготовку, учинення й приховування злочину, пов'язаних із використанням відповідних знарядь і засобів, а також часу, місця й інших обставин, що сприяють об'єктивній обстановці вчинення злочину» [7, с. 15].

Відносно способів знищення, підробки або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу ми розділяємо думку російського вченого П. О. Жердева, який зазначає, що спосіб знищення, підробки або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу – це складна система взаємопов'язаних і цілеспрямованих дій злочинця щодо підготовки, учинення та приховування злочину з використанням відповідних знарядь і засобів, а також вибору умов, місця й часу вчинення злочинного діяння, обсягів, об'єднаних спільним злочинним задумом [8, с. 25].

Аналіз теоретичних положень дає змогу погодитися з позиціями С. С. Чернявського, О. М. Брисковської, А. А. Вознюка, які зазначають, що підготовка, учинення й приховання злочинів,

пов'язаних зі знищенням, підробкою або заміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, передбачають єдиний злочинний задум, а тому можна говорити про них як про елементи, складові процесу способу вчинення злочину [9, с. 17].

Грунтуючись на цій ідеї, розглянемо кожен елемент способу вчинення злочинів, пов'язаних зі знищенням, підробкою або заміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу.

Для цих злочинів здебільшого є характерною попередня підготовка до їх учинення.

На думку О. П. Резвана, В. С. Корнелюка, В. І. Сироткіна та С. М. Сухова, для більшості таких злочинів характерна детальна підготовка, що передбачає заходи, спрямовані на: розроблення плану незаконного заволодіння; відшукування, пристосування й підготовку знарядь; розподіл ролей між співучасниками; вибір транспортного засобу; підбір предмета посягання (за кольором, маркою, роком випуску та ін.); добір співучасників; збирання відомостей про предмет посягання; підготовлення допоміжного транспортного засобу [10, с. 29].

Ми розділяємо позицію П. О. Жердева, який зазначає, що на етапі підготовки злочинів, пов'язаних зі знищенням, підробкою або заміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, обирається конкретний напрям злочинної діяльності (спеціалізація на певних марках автомобілів або заводах-виробниках), підбираються співучасники, місця здійснення протиправної діяльності, знаряддя, інструменти, технічні засоби, певне оснащення та різноманітні хімічні реактиви, спеціальна шпаклівка для виконання підробки або знищення ідентифікаційного номера транспортного засобу, приховування слідів злочину [8, с. 25].

Характеризуючи автотransпортний засіб як об'єкт криміналістичного дослідження, В.С. Сезонов наводить такі незаконні способи, що використовуються злочинцями для махінацій з автомобілями:

увезення автотransпортних засобів з об'ємом двигуна до 1800 см³ на територію України, що фіктивно оформлені як гуманітарна допомога інвалідам Великої Вітчизняної війни та інвалідам – ліквідаторам аварії на Чорнобильській АЕС;

увезення на територію України зареєстрованих в інших державах автотранспортних засобів для комерційних цілей юридичної особи з одночасним оформленням фіктивного трудового договору з фактичним власником авто;

часткове або повне розбирання автотранспортного засобу з метою сплати митних зборів не за автомобіль, а за ввезені окремо вузли й агрегати для автомобіля;

фіктивна купівля автотранспортних засобів представниками церковних конфесій, яких звільнено від сплати митних податків, з подальшим перепродажем авто;

увезення на територію України автотранспортного засобу, марка, модель, колір і рік виготовлення яких співпадає із заздалегідь придбаними (на пошкоджені, згорілі або технічно несправні автомобілі) або повністю підробленими документами, що призводить до появи автомобілів-двійників;

придбання декількох однакових автомобілів під одне свідоцтво про реєстрацію з подальшою зміною або знищенням номерів агрегатів. Такі авто використовуються в таксі, фірмах із швидкою зношеністю автотранспортних засобів, а також для експлуатації в різних регіонах країни;

надання при реєстрації закордонних автомобілів фіктивних документів із використанням підроблених бланків митних декларацій, довіреностей, печаток, штампів, довідок-рахунків підставних зарубіжних і вітчизняних торговельних фірм, що дають змогу зареєструвати викрадену іномарку й уникнути митних податків.

Практично всі механізми вчинення таких злочинів передбачають знищення, підроблення або заміну номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу (ст. 290 КК України) та документів до них [1, с. 141].

На нашу думку, доцільно погодитися з думкою С. С. Чернявського, О. М. Брисковської, А. А. Вознюка, які пропонують способи підроблення ідентифікаційного номера, номера кузова, шасі, двигуна, державного реєстраційного знака умовно розділити на декілька груп залежно від місць їх розміщення. Науковці мотивують це тим, що способи підроблення ідентифікаційного номера кузова (шасі) відрізняються від способів підроблення ідентифікаційного

номера двигуна, а також способів підроблення державного реєстраційного знака транспортного засобу [9, с. 14].

Так, підроблення державного реєстраційного знака часто проводиться як шляхом повних або часткових змін змісту справжнього державного реєстраційного знака, так і шляхом виготовлення сфальсифікованого знака повністю.

Фальсифікація здійснюється такими способами:

нанесення (кріплення) на справжній державний реєстраційний знак шару пластичних мас, металу, фрагментів картону, пластику, що дають змогу змінити цифри або букви, що мають схоже зображення із знаками потрібного вторинного маркування, наприклад, 3–5; 1–4; 5–6, 8, 9, 0; Г–П; С–О; подальше зафарбовування за кольором державного реєстраційного знака;

механічне «утоплення» ділянки (фрагмента) справжнього державного реєстраційного знака, нанесення на цю ділянку шару металу або пластичної маси і тиснення на отриманій поверхні рельєфу що потребує вторинного маркування, подальше зафарбовування за кольором державного реєстраційного знака;

виготовлення цілком нового знака з металу, картону, пластику, тиснення знаків вторинного маркування, подальше зафарбовування за кольором державного реєстраційного знака.

Зміна маркування двигуна транспортного засобу найчастіше досягається двома способами. Перший спосіб полягає в знищенні знаків первинного маркування шляхом зняття (зрізу) шару металу з нанесеним маркуванням шляхом механічної обробки поверхні, приливу блоку циліндрів. Рідшим є спосіб, коли знищення знаків первинного маркування, блоків двигуна, виготовлених з алюмінієвих сплавів, здійснюється термічною дією на маркувальний майданчик за допомогою газового пальника або паяльної лампи. Після цього на підготовлену таким чином площадку наноситься («набивається») необхідне маркування або наклеюється спеціальна пластина із заздалегідь нанесеним номером. Другий спосіб полягає в забиванні (зафарбовуванні) знаків первинного маркування з подальшим набиванням потрібних знаків [9, с. 16].

Існують ще декілька способів зміни маркування кузовів (шасі) транспортних засобів, а саме:

добивання бракуючих елементів у знаках первинного маркування, що мають схоже зображення зі знаками, які потребують вторинного маркування, наприклад, 3–5, 1–4, 5–6, 8, 9, 0;

механічне «утоплення» ділянки (фрагмента) ідентифікаційного маркування, монтаж на цьому місці аналогічної ділянки (фрагмента), демонтованої з кузова іншого автомобіля, слюсарна обробка утвореної поверхні, шпаклювання швів і подальше зафарбовування за кольором кузова;

механічне «утоплення» ділянки (фрагмента) ідентифікаційного маркування, нанесення на цю ділянку шару металу або пластичної маси й тиснення на отриманій поверхні рельєфу потрібного вторинного маркування, подальше зафарбовування за кольором кузова;

цілковита заміна панелі, на якій розташовані знаки ідентифікаційного маркування, на аналогічну панель, демонтовану з кузова іншого автомобіля, слюсарна обробка освіченої поверхні, шпаклювання швів нанесення шару пластичної речовини, що імітує шар шумоізоляційної мастики, та подальше зафарбовування за кольором кузова;

механічне «утоплення» всієї панелі, на якій розташовані знаки ідентифікаційного маркування, монтаж на її місці аналогічної панелі, демонтованої з кузова іншого автомобіля, слюсарна обробка утвореної поверхні, шпаклювання швів, нанесення шару пластичної речовини, що імітує шар шумоізоляційної мастики, і подальше зафарбовування за кольором кузова;

нанесення шару пластичної речовини (шпаклювання, полімерні матеріали, бінарні суміші, легкосплавний метал і т. д.) на «лицьову» поверхню кузова в зоні розташування знаків первинного маркування, формування необхідного рельєфу знаків вторинного маркування з подальшим їх зафарбовуванням, відповідного кольору кузова;

нанесення шару металу (за допомогою зварки електродуги і т. п.) на «лицьову» поверхню кузова в зоні розташування знаків первинного маркування, слюсарна обробка й «вирівнювання» отриманої поверхні, нанесення (таврування,

гравіювання) необхідних знаків вторинного маркування з подальшим їх зафарбовуванням відповідним кольором;

встановлення й кріплення різними способами металевої пластини зі знаками вторинного маркування на «лицьовій» поверхні кузова в зоні розташування знаків первинного маркування, шпаклювання швів із подальшим їх зафарбовуванням до відповідного кольору кузова;

нанесення («добивання» за допомогою клейм, гравіювання) необхідних елементів зображення знаків вторинного маркування, заповнення рельєфу «зайвих» елементів зображення знаків первинного маркування пластичними матеріалами (шпаклювання, полімерні матеріали, бінарні суміші, легкосплавний метал і т. д.) з подальшим зафарбовуванням знаків за кольором кузова;

вирівнювання (забивання, закарбовування) «лицьової» поверхні панелі, що маркується, у зоні розташування рельєфних знаків первинного маркування, нанесення (за допомогою клейм, гравіювання) необхідних елементів зображення знаків первинного маркування й подальше зафарбовування за кольором кузова;

демонтаж (вирізання) фрагмента панелі кузова, що маркується, і повторний його монтаж (за допомогою зварювання, паяння, клейових з'єднань) в отвір, що утворився, в іншому положенні (фрагмент, розвернутий на 180°, використовується для знаків 6–9), слюсарна обробка утвореної поверхні, шпаклювання швів і подальше зафарбовування за кольором кузова;

демонтаж (вирізання) фрагмента панелі кузова, утворений отвір фрагмента з одним знаком вторинного маркування (фрагмент пластини з рельєфним знаком маркування, виготовленої не відповідно до технології маркування, що використовується підприємством-виготовником), слюсарна обробка визначеної поверхні, шпаклювання швів і подальше зафарбовування знаків вторинного маркування за кольором кузова;

демонтаж (вирізання) декількох (двох, трьох і більше) фрагментів панелі кузова, що маркується, з нанесеним (одним) знаком ідентифікаційного маркування і повторний їх монтаж в утворені отвори в іншому порядку, слюсарна обробка утвореної поверхні, шпаклювання швів і подальше зафарбовування знаків вторинного маркування за кольором кузова;

демонтаж (вирізування) фрагмента панелі кузова, що маркується, з нанесеними (двома або більше) знаками ідентифікаційного маркування і монтаж в отвір фрагмента, що утворився, з відповідною кількістю знаків вторинного маркування (фрагмент пластини з рельєфними знаками маркування, виготовленої не відповідно до технології маркування, використаної підприємством-виробником), слюсарна обробка отриманої поверхні, шпаклювання швів і подальше фарбування знаків вторинного маркування відповідним кольором [9, с. 16–17].

Приховування злочину – це елемент злочинної діяльності, спрямований на перешкоджання розслідуванню шляхом приховування, знищення, маскування або фальсифікації слідів злочину й злочинця щодо знищення, підробки, або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, який є складовою способу вчинення злочину [8, с. 26].

До найбільш типових прийомів приховування таких злочинів О. В. Чеснокова відносить:

- переправлення автомашини за межі населеного пункту, де її було викрадено;

- зміна зовнішнього вигляду, заводського маркування, державних номерних знаків автомобіля;

- демонтаж автотранспортного засобу на окремі вузли й агрегати;

- підроблення (виготовлення) документів на право користування й володіння автомобілем;

- знищення знарядь і предметів, а також матеріальних слідів злочину.

Місця тимчасового укриття зазвичай використовуються злочинцями переважно для підготовки документів, здійснення маскувальних дій, що ускладнюють ідентифікацію транспортного засобу.

Як правило, злочинці в маскуванні протиправної діяльності орієнтуються й на сучасні технології. Якщо раніше здебільшого здійснювалася просто зміна маркування номера на кузові (шасі), то останніми роками для цієї мети використовуються комп'ютерні технології, наприклад, унесення змін до ідентифікаційного номера електронних блоків

управління транспортних засобів [11]. Ці й інші прийоми підготовки, учинення та приховування знищення, підробки або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу використовуються в різних поєднаннях і різній послідовності, залежно від характеру вчиненого злочину й особливостей особи злочинців [8, с. 26].

Підводячи підсумок, слід констатувати, що реалізація кожного з розглянутих способів знищення, підробки або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу обов'язково залишає певні сліди, що характеризують кваліфікацію злочинця (рівень володіння знаряддями (технічними засобами), указують на умови (обстановку), здійснення протиправної діяльності, кількість суб'єктів злочину. Усе це дає змогу органу досудового розслідування висунути цілеспрямовані версії, визначити правильний напрям у розслідуванні вже на його початковому етапі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сезонов В. С. Автотransпортний засіб як об'єкт криміналістичного дослідження / В. С. Сезонов // Право і безпека. – 2013. – № 2 (49). – С. 140–145.

2. Організація і тактика боротьби підрозділів департаменту карного розшуку МВС України з легалізацією автотransпортних засобів, здобутих злочинним шляхом : [метод. рек.] / Брисковська О. М., Корнев О. М., Кравченко В. П. та ін. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2008. – 40 с.

3. Короткий тлумачний словник української мови / за ред. Д. Г. Гринчишина. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Рад. шк., 1988. – 320 с.

4. Кримінальний процесуальний кодекс // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – Ст. 88.

5. Криміналістика (криміналістична техніка) : [курс лекцій] / Біленчук П. Д., Гегель А. П., Салтевський А. М., Семаков Г. С. – К. : МАУП, 2001. – 216 с.

6. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики : [моногр.] / Шепітько В. Ю., Коновалова В. О., Журавель В. А. та ін. ; [за ред. В. Ю. Шепітька.]. – Х. : Право, 2006. – 624 с.

7. Зуйков, Г. Г. Установление способа совершения преступлений / Г. Г. Зуйков. – М., 1970. – С. 15–16.

8. Жердев П. А. Первоначальный этап расследования преступлений, связанных с подделкой или уничтожением идентификационного номера транспортного средства в целях эксплуатации или сбыта : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Жердев Павел Александрович. – Хабаровск, 2014. – 198 с.

9. Розслідування злочинів, пов'язаних зі знищенням, підробкою або заміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу : [метод. рек.] / Чернявський С. С., Брисковська О. М., Вознюк А. А. та ін. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2013. – 85 с.

10. Патрелюк Д. А. Розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, учинених неповнолітніми : [навч. посіб.] / Д. А. Патрелюк. – Д. : ФОП Лопатніков С. Г., 2012. – 221 с.

11. Чеснокова Е. В. Экспертное исследование маркировочных обозначений на транспортных средствах по делам, связанным с их незаконным завладением : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза, оперативно-розыскная деятельность» / Е. В. Чеснокова. – М., 2007. – 20 с.

БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Чернєй Володимир Васильович –
кандидат юридичних наук, доцент,
ректор Національної академії
внутрішніх справ

ПРАВОВЕ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ У СФЕРІ ДЕРЖАВНИХ ФІНАНСІВ

Розглянуто напрями правового та організаційного забезпечення протидії злочинам у сфері державних фінансів в умовах демократизації національного судочинства та формування нової моделі функціонування правоохоронних органів європейського зразка.

Ключові слова: державні фінанси; економічна злочинність; протидія злочинам; Державна служба фінансових розслідувань; органи внутрішніх справ; фінансова безпека; реформування правоохоронних органів.

Рассмотрены направления правового и организационного обеспечения противодействия преступлениям в сфере государственных финансов в условиях демократизации национального судопроизводства и формирования новой модели функционирования правоохранительных органов европейского образца.

Ключевые слова: государственные финансы; экономическая преступность; противодействие преступлениям; Государственная служба финансовых расследований; органы внутренних дел; финансовая безопасность; реформирование правоохранительных органов.

Directions of legal and organizational support to offenses in the sphere of public finances in the democratization of national

proceedings and the new model of functioning of the law enforcement agencies of the European standard.

Keywords: public finance; economic crime; combating crime; the State Financial Investigation Service; the police; financial security; police reform.

Зростання тіньового сектора економіки та криміналізація практично всіх сфер господарювання завдає значної шкоди розвитку ринкових відносин в Україні, загрожуючи національним інтересам, національній безпеці держави, підриває довіру громадян до демократичних інститутів і цінностей, спричиняючи занепокоєння в суспільстві та критичні оцінки міжнародних експертів. За даними Міністерства внутрішніх справ України, протягом 2009–2013 рр. у середньому за рік було викрито близько 40 тис. економічних злочинів, серед яких переважають злочини проти власності (52 %), у сфері господарської діяльності (25 %) та пов'язані з ними зловживання службових осіб суб'єктів господарювання всіх форм власності (23 %). Перманентно збільшується питома вага тяжких та особливо тяжких злочинів і кількість потерпілих, яким завдано великої матеріальної шкоди [1].

Нині фінансову систему України можна уявити у вигляді трьох складових: державних фінансів, фінансів суб'єктів господарювання та фінансів населення. Правовідносини у сфері державних фінансів виникають, по-перше, між державою та суб'єктами господарювання (з приводу формування та розподілу коштів бюджетних і позабюджетних фондів, при сплаті податків та обов'язкових платежів до бюджету, фінансуванні видатків тощо), а по-друге, – між державою та фізичними особами. Загостренню криміногенної ситуації на фінансовому ринку незалежної України сприяє нерозвинута система державного регулювання і контролю, правова розбалансованість учасників фінансового ринку й інші об'єктивні чинники [2, с. 15–17].

Отже, державні фінанси відіграють важливу роль в економіці країни, адже завдяки їм створюються й використовуються фонди грошових коштів суспільного призначення, необхідні для життєдіяльності суспільства й

окремих громадян. Без належного адміністрування та захисту державних фінансів неможливе реальне забезпечення прав і свобод людини, зовнішньої і внутрішньої безпеки, охорони довкілля, державного регулювання економіки, задоволення соціально-культурних потреб людей, надання соціальної допомоги непрацездатним і малозабезпеченим верствам населення, утримання органів державної влади й управління, створення фондів непередбачених видатків, а також фінансування інших загальнодержавних потреб.

Злочини у сфері державних фінансів визначають специфіку сучасної економічної злочинності, оскільки відрізняються від раніше відомих способів посягань на майно держави [3, с. 4]. Якщо за адміністративно-командної системи господарювання злочини у фінансовій сфері за своєю технологією були досить прогнозованими (переважали «внутрішні» розкрадання, учинені шляхом привласнення, розтрата, приписок тощо), то сьогодні, з ускладненням механізму функціонування ринкового господарства, кардинально змінилися технології їх учинення. На етапах підготовки, учинення та приховування ці діяння містять ознаки кримінально караних діянь проти власності, у сфері господарської та службової діяльності, а також цілої низки пов'язаних із ними злочинів, передбачених різними розділами Особливої частини Кримінального кодексу (КК) України.

Грунтуючись на аналізі кримінального законодавства України, усі злочини у сфері державних фінансів можна умовно розділити на дві групи: 1) посягання, безпосередньо спрямовані на державні фінанси (ст. 190, 191, 199, 204, 210, 211, 212, 212–1, 216, 222, 233 КК України); 2) пов'язані з ними злочини, що є складовими способу їх підготовки, учинення або приховування (ст. 200, 205, 209, 209–1, 219, 222–1, 223–1, 223–2, 224, 358, 361, 361–2, 364–367 КК України).

Для вчинення злочинів у сфері державних фінансів характерне застосування загальних злочинних технологій, пов'язаних зі створенням суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності та маскуванням їх діяльності за допомогою удаваних юридичних угод, а також приховуванням злочинних наслідків під «невдалу» господарську діяльність (доведення до банкрутства, реорганізація фірм тощо), підробленням і

використанням підроблених бухгалтерських, розрахункових, платіжних та інших документів, незаконним доступом до інформації в комп'ютерних мережах, відмиванням коштів, одержаних злочинним шляхом, зокрема шляхом їх конвертації та переказування на банківські рахунки офшорних компаній тощо.

Більшість злочинних схем реалізують злочинні групи, які мають міжрегіональні й транскордонні (транснаціональні) зв'язки. Їх підтримують корумповані представники фінансових установ і державні чиновники різного посадового рівня. Це визначає високий рівень латентності фінансових злочинів, сприяє професіоналізації злочинців, їх подальшій корпоратизації та перетворенню на «передовий загін» організованої економічної злочинності.

Розроблення дієвих заходів забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері визнано стратегічним пріоритетом внутрішньої політики нашої держави, що відповідає положенням низки програмних документів, зокрема Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» (Указ Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007 у редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 р. № 389/2012), Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 р. (розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р), Концепції державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю (Указ Президента України від 21 жовтня 2011 р. № 1000/2011), Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері (розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2012 р. № 569-р), а також визнаним Україною стандартам Європейського Співтовариства (Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р. № 1629–IV; Указ Президента України «Про Плану заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи» від 12 січня 2011 р. № 24/2011).

Вагоме значення у вирішенні зазначених у цих документах завдань відіграють правоохоронні та фіскальні органи, діяльність яких поряд з об'єктивними факторами (удосконалення законодавства, поліпшення матеріально-технічного оснащення)

залежить також від належного рівня організації та координації їх діяльності на відомчому (міжвідомчому) та загальнодержавному рівнях. Динаміка реальних і потенційних загроз економічній безпеці країни зумовлюють нові підходи до реформування й усіх спеціальних служб, на які покладено завдання з протидії економічній злочинності.

Структура та режим функціонування органів і служб, які контролюють дотримання законодавства у сфері державних фінансів, уже не відповідають вимогам суспільства. Аналіз чинного законодавства та сформованої практики дають підстави для висновку про те, що функції протидії злочинам у сфері державних фінансів не виправдано розпорошені за різними відомствами і нерідко дублюються. Багато в чому подібні завдання покладено на: підрозділи Державної служби боротьби з економічною злочинністю МВС України (боротьба з корупцією, злочинами проти власності та службовою діяльністю); підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю; підрозділи податкової міліції (боротьба із злочинами у сфері оподаткування та легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом); органи Служби безпеки України. Загальний нагляд за дотриманням законності здійснює прокуратура, що також, відповідно до перехідних положень Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, проводить досудове розслідування.

Однією з головних об'єктивних причин, з яких органи внутрішніх справ не можуть ефективно впливати на відшкодування завданих державі збитків у фінансовій сфері, є також те, що Законом України «Про державний бюджет» закріплено за МВС України лише кілька контролюючих функцій щодо справляння (стягнення) платежів до бюджету (надходження плати за надання послуг службою дозвільної системи, оформлення та видача документів на право виїзду за кордон). Податкова ж міліція, що на законодавчому рівні визнана органом, який здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, в умовах існуючого розподілу підслідності за КПК України також не має можливості системно впливати на стан боротьби зі злочинами у сфері державних фінансів.

Водночас масового поширення набули факти укладання угод із суб'єктами господарювання, що здійснюють

господарську діяльність без реєстрації у встановленому законом порядку або створені з порушенням законодавства, у тому числі на підставних осіб і з фірмами, зареєстрованими в офшорних зонах. Такі угоди укладаються з метою розкрадання бюджетних коштів шляхом безпідставного відшкодування ПДВ та в інший спосіб, ухилення від сплати податків, увезення на територію України контрабандним шляхом товарів, незаконних операцій на ринку цінних паперів, конвертації та легалізації (відмивання) грошових коштів, одержаних злочинним шляхом. Це призводить не лише до втрати очікуваних доходів, що у вигляді податків мали б надходити до держави, а й розкрадання коштів державного та місцевих бюджетів. Отже, виникає ситуація, коли підприємці, які не бажають використовувати тіньові схеми діяльності, не здатні конкурувати з тими, хто здійснює господарську діяльність із порушенням законодавства, що дестабілізує суспільство, стримує розвиток ринкових реформ.

Для виправлення цієї ситуації необхідно насамперед напрацювати єдину державну стратегію боротьби зі злочинами у сфері державних фінансів, ресурсно й кадрово вдосконалити організацію протидії негативним явищам в економіці країни, перемістити вектор кримінально-правової політики на відшкодування завданих державі та суспільству матеріальних збитків із перекриттям схем відмивання доходів злочинного походження та каналів вивозу капіталів із країни.

Варіантом вирішення цього питання може бути створення в структурі правоохоронних органів України Державної служби фінансових розслідувань (ДСФР). ДСФР має бути державним правоохоронним органом, що забезпечуватиме економічну безпеку України відповідно до завдань, покладених окремим законом та іншими законодавчими актами. Служба має бути підвітна Президенту України та Уряду й визначена єдиним органом, що здійснював би не лише функції фінансової розвідки, а й попередження, виявлення та розслідування як суто податкових, так і всіх категорій фінансових злочинів.

У структурі ДСФР варто створити підрозділи з виявлення й запобігання злочинам на пріоритетних напрямках економіки. Служба має бути укомплектована професійними кадрами, прийнятими з органів внутрішніх справ, митної і податкової

служб, які мають досвід оперативно-розшукової, контрольно-перевірочної, процесуальної та експертної діяльності щодо протидії економічним злочинам. На ДСФР може бути покладено такі завдання: запобігання, виявлення, розкриття злочинів у сфері господарської діяльності, а також провадження досудового розслідування таких правопорушень; протидія легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та запобігання вчиненню правопорушень, спрямованих на отримання таких доходів; розшук платників, які ухиляються від сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) та неподаткових платежів; розшук боржників, їх майна та активів, на які може бути накладено стягнення; забезпечення безпеки діяльності працівників власне Служби, захисту їх від протиправних посягань, пов'язаних із виконанням службових обов'язків; запобігання, виявлення, припинення корупційних діянь і правопорушень, а також злочинів у сфері службової діяльності з боку працівників Служби; здійснення адміністративного провадження у справах про корупційні правопорушення відповідно до законодавства України.

Доцільність створення такої структури підтверджує зарубіжний досвід, адже в більшості європейських країн функціонують подібні спеціалізовані підрозділи. Наприклад, такі служби створено в Грузії (Слідча служба у складі Міністерства фінансів), Литві (Служба розслідувань фінансових злочинів), в Італії (Фінансова Гвардія), Казахстані (Агентство по боротьбі з економічною і корупційною злочинністю), Великій Британії (Податкова та митна служба) тощо.

Виявлення злочинів у сфері державних фінансів та їх розслідування є досить специфічним процесом, порівняно з іншими категоріями кримінальних правопорушень, що потребує поєднання загальних юридичних знань і фахової економічної підготовки. Здебільшого в межах одного кримінального провадження розслідуються кілька взаємопов'язаних технологій злочинної діяльності, у структурі яких один злочин є «головним» (наприклад, передбачений ст. 191 чи 212 КК України), а інші (наприклад, передбачені ст. 205, 209, 358, 366 КК України) – «допоміжними». Отже, для своєчасного проведення оперативно-розшукових заходів, ефективного

розслідування кримінальних правопорушень необхідний досвід роботи в цій сфері, можливість оперативного використання допомоги фахівців відповідного профілю, автоматизованих пошукових систем і пошукових баз даних, вибудованої навчально-методичної та науково-дослідної бази.

Сьогодні в органах внутрішніх справ та податкової міліції напрацьовано значний досвід організаційно-управлінського забезпечення проведення скоординованих дій слідчих, працівників оперативних підрозділів і фахівців-податківців (ревізорів, інспекторів, аналітиків, експертів та ін.), особливо при розслідуванні міжрегіональних кримінальних проваджень відносно крупних фінансово-промислових груп або «конвертаційних центрів», що дає змогу співробітникам своєчасно здійснювати аналіз роботи, виявляти та фіксувати сліди злочинів на ранніх стадіях. У процесі приведення нормативно-правових актів МВС України у відповідність із положеннями нового КПК України розроблено низку проектів відомчих наказів щодо врегулювання процедур проведення у рамках досудового розслідування негласних слідчих (розшукових) дій (з уточненням повноважень слідчих і співробітників оперативних підрозділів та інших служб), заходів забезпечення кримінального провадження (зокрема щодо процесуального порядку доступу до інформації, що містить охоронювану законом таємницю), міжнародного співробітництва тощо.

Таким чином, передавання певних правоохоронних функцій від окремих відомств (МВС України, Служби безпеки України, податкової міліції, прокуратури України) до новоствореної Державної служби досудових розслідувань об'єктивно визначається потребами вдосконалення функціонування органів, які здійснюють контроль за додержанням законодавства у сфері державних фінансів, проводять оперативно-розшукову діяльність та досудове розслідування кримінальних правопорушень у сфері економіки.

Особливості фінансового сектора, зокрема швидкість здійснення транзакцій, міжнародні масштаби угод і висока адаптивність, створюють передумови для використання інструментів фондового ринку в схемах мінімізації податкових зобов'язань, ухилення від оподаткування, виведення коштів за

межі України та відмивання злочинних доходів. Галузь цінних паперів, поряд із банківською діяльністю, є однією з ключових галузей, що забезпечують доступ юридичним і фізичним особам до фінансової системи. Операції з цінними паперами стали предметом дослідження FATF у 2008 р., результатом якого став висновок, що фондовий ринок стрімко еволюціонує і носить міжнародний характер, надає можливість швидкого здійснення міжнародних транзакцій із відносним ступенем анонімності, у той час як практика виявлення підозрілих операцій у секторі цінних паперів залишається відносно нерозвиненою, що пояснюється низкою переліком можливих чинників, зокрема недостатньою обізнаністю стосовно індикаторів, характерних для порушень на ринку цінних паперів.

До поширених фінансових інструментів учинення відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, також належать операції з технічними («сміттєвими») цінними паперами, зокрема акціями підприємств. Вартість «технічних» цінних паперів не забезпечена реальними активами. Номінальна вартість таких цінних паперів може значно (у десятки або сотні разів) перевищувати їх ринкову вартість. Крім того, вони можуть перепродаватися на ринку за значно вищими за ринкову вартість цінами. Операції з «технічними» цінними паперами здійснюються для формального збільшення витрат вітчизняних підприємств із метою мінімізації їх зобов'язань з податку на прибуток. У схемах мінімізації податку на прибуток учасники фондового ринку не висвітлюють реально отримані доходи від операцій із зазначеними цінними паперами, а лише штучно формують свої витрати (типології легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом за допомогою операцій на ринку цінних паперів, висвітлено на офіційному сайті Держфінмоніторингу).

Отже, кримінальні правопорушення, пов'язані з протиправними діями з цінними паперами (ст. 222–1 КК України «Маніпулювання на фондовому ринку»; 223–1 КК України «Підроблення документів, які подаються для реєстрації випуску цінних паперів»; 223–2 КК України «Порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів»; 224 КК України «Виготовлення, збут та використання

підроблених недержавних цінних паперів»), що є інструментом учинення злочинів, передбачених ст. 209 і 212 КК України, необхідно віднести до злочинів у сфері державних фінансів та, відповідно, компетенції ДСФР.

Господарська діяльність у її цивілізованих формах є рушійною силою суспільного прогресу, а її державна підтримка – необхідною умовою становлення ефективної економіки держави. Перешкодження господарській діяльності в будь-який спосіб, тобто обмеження свободи її законного здійснення спричиняє соціальну напругу серед платників податків та, як наслідок, створює умови до переходу бізнесу в тіньовий сектор економіки. Такі наслідки несуть у собі загрози розвитку сприятливого інвестиційного клімату, стійкості національної фінансової системи, міжнародній репутації держави, збільшення обсягів грошових коштів у тіньовому обігу. Слід вказати і на неоціненні втрати бюджету від перешкодження господарській діяльності [4, с. 22–25]. Тому завдання з протидії незаконному впливу на господарську діяльність мають покладатися на спеціальний правоохоронний орган, що забезпечуватиме фінансову безпеку держави з передачею повноважень виявляти та розслідувати злочини, передбачені ст. 206 КК України.

З огляду на це, цілком логічним буде включення до компетенції ДСФР і протидію злочинам, що прямо чи опосередковано спричиняють шкоду державному бюджету України (ст. 210, 211, 233 КК України).

Поряд із загальними нормами про кримінальну відповідальність за ухилення від сплати податків (ст. 212 КК України) існує спеціальна норма, яка передбачає таку відповідальність за ухилення від сплати податків шляхом одержання пільг щодо них (ч. 1 ст. 222 КК України). При цьому, пов'язані з наданням завідомо неправдивої інформації з метою отримання пільг щодо податків, якщо вони не завдали матеріальної шкоди, або, коли вони завдали такої шкоди, якщо вона є одночасно є меншою, ніж тисяча неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, передбачені відповідно ч. 1 або ч. 2 ст. 222 КК України, а можливість їх кваліфікації за будь-якою частиною ст. 212 КК України в такому разі виключається.

Водночас поєднання в одній статті таких неоднорідних предметів злочинного посягання, як субсидії, субвенції, дотації, банківські кредити чи пільги щодо податків, правовий та фінансовий режим яких принципово відрізняється, призводить до конфліктів між різними правоохоронними органами при визначенні підслідності через невизначеність повноважень щодо виявлення й розслідування відповідних діянь [5].

Тож пропонуємо диференціювати кримінальну відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК України), виокремивши надання завідомо неправдивої інформації банкам або іншим кредиторам із метою одержання кредитів (частина 1), органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим чи органам місцевого самоврядування або Національному банку України з метою отримання державних фінансових ресурсів, які надаються на умовах повернення, а також субсидій, субвенцій або дотацій (частина 2) та для отримання пільг щодо податків (частина 3). Відповідно, виявлення та розслідування злочинів, передбачених ч. 2 і 3 ст. 222 КК України, має бути віднесене до виключної компетенції ДСФР.

Як привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України) кваліфікуються протиправні дії, предметом яких є державне, колективне та приватне майно. Відповідно повноваження з протидії таким злочинам нині на практиці розподіляються між МВС України – щодо приватної власності; органами прокуратури – щодо державного й комунального майна, а також підрозділами податкової міліції – щодо розкрадання бюджетних коштів шляхом незаконного відшкодування ПДВ. Як правило, після заволодіння бюджетними коштами злочинці здійснюють із ними фінансові операції, що кваліфікується як легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК України). Однак розслідування фактів легалізації (відмивання) таких доходів, згідно з КПК України, належить до виключної підслідності слідчих органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства. Отже, з метою чіткого розмежування повноважень правоохоронних органів із питань

протидії незаконному заволодінню бюджетними коштами, пропонується: перший варіант – розкрадання бюджетних коштів виокремити в окрему норму КК України (ст. 191–1 КК України); другий варіант – до чинної редакції ч. 3 ст. 191 КК України додати як кваліфікуючу обставину вчинення посягань на кошти державного або місцевих бюджетів. Відповідно, правом розслідувати такі злочини наділити слідчих ДСФР.

Прийняття запропонованих змін (сформульованих нами в проєкті Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів») дасть змогу більш ефективно реалізувати антикорупційну програму та мінімізувати можливості розкрадань бюджетних коштів із використанням фіктивних підприємств, а також створити сприятливі умови для розвитку підприємницької діяльності, знявши напругу у відносинах між суб'єктами господарювання й правоохоронними органами, що є об'єктивною умовою розвитку ринкових відносин європейського типу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналітична довідка про стан протидії злочинності, корупції та прокурорсько-слідчу роботу на території України за 2013 рік. – К. : Генпрокуратура України. – 2014. – 63 с.
2. Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) : [моногр.] / О. І. Барановський. – К. : КНТЕУ, 2004. – 759 с.
3. Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України : [моногр.] / Н. О. Гуторова. – Х., 2001. – 382 с.
4. Черней В. В. Організаційно-тактичні засади оперативно-розшукової протидії злочинам у сфері державних закупівель : [моногр.] / Василичук В. І., Черней В. В., Коряк В. В. – К. : ДП «Розвиток», 2013. – 223 с.
5. Черней В. В. Запобігання підрозділами ДСБЕЗ МВС України шахрайству з фінансовими ресурсами / В. В. Черней // Діяльність підрозділів кримінальної міліції: сучасний стан та перспективи вдосконалення : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 12 квіт. 2013 р.). – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – С. 289–291.

Небитов Андрій Анатолійович –
кандидат юридичних наук,
здобувач кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх
справ

СУТЕНЕРСТВО АБО ВТЯГНЕННЯ ОСОБИ В ЗАНЯТТЯ ПРОСТИТУЦІЄЮ: АНАЛІЗ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

Розкрито зміст і проблемні питання об'єктивних та суб'єктивних ознак складу такого злочину, як сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією.

Ключові слова: сутенерство; проституція; втягнення особи в заняття проституцією; примушування особи до зайняття проституцією; склад злочину; кримінальна відповідальність.

Раскрыты содержание и проблемные вопросы объективных и субъективных признаков состава такого преступления, как сутенерство или вовлечение лица в занятие проституцией.

Ключевые слова: сутенерство; проституция; вовлечение лица в занятие проституцией; принуждение лица к занятию проституцией; состав преступления; уголовная ответственность.

The article disclosed and problematic issues of the objective and the subjective element of pimping or involving of a person into prostitution.

Keywords: pimping; prostitution; involvement of a person in prostitution; forcing a person into prostitution; crime; criminal responsibility.

Чст. 43 Конституції України задекларовано право кожного на працю, що передбачає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Використання примусової праці заборонено.

Тому за найбільш небезпечні форми протиправної експлуатації людей встановлено кримінальну відповідальність. Серед таких форм особливо небезпечною є сексуальна експлуатація.

У всі часи попит на сексуальні послуги перевищував пропозицію. Ситуація не змінилася й нині. В Україні та різних країнах світу набули поширення злочини, пов'язані із сексуальною експлуатацією, зокрема сутенерство, втягнення особи в заняття проституцією та примушування до неї. Такі дії суперечать загальновизнаним правилам моральності, негативно впливають на здоров'я людей, оскільки сприяють поширенню венеричних та інших захворювань, створюють передумови для виникнення та функціонування організованих злочинних об'єднань, дають змогу одержати незаконні прибутки, що в подальшому потребують легалізації. Водночас В. О. Навроцький підкреслює, що небезпека сутенерства та втягнення в заняття проституцією різнобічна й полягає в тому, що принижуються честь і гідність тих, хто нею займається, створюється загроза поширення небезпечних хвороб, виникають аморальні джерела доходів тощо [1, с. 884]. Водночас В. Т. Дзюба стверджує, що ці злочини є небезпечним засобом заподіяння шкоди генотипу нації [2, с. 126–127]. Має рацію й В. В. Кузнецов у тому, що суспільна небезпека сутенерства полягає, передусім, у шкоді, яка завдається здоров'ю населення та відносинам у сфері моральності [3, с. 193].

У зв'язку з цим міжнародна спільнота прийняла низку нормативно-правових актів та угод [4–7], спрямованих на протидію різноманітним проявам сексуальної експлуатації людини.

Незважаючи на це, рівень кримінально-правової охорони моральних засад суспільних відносин у сфері задоволення статевих потреб людей є недостатнім. Однією з причин цього є низька якість кримінально-правових норм, що регламентують відносини в цій сфері.

Проблеми кримінально-правової та кримінологічної характеристики сутенерства або втягнення особи в заняття проституцією досліджували такі вчені, як Ю. М. Антонян, Ю. В. Баулін, А. В. Виговська, Б. В. Волженкін, В. О. Глушков, І. М. Даньшин, А. І. Долгова, А. І. Єлістратов, О. М. Ігнатов, М. Й. Коржанський, Н. Ф. Кузнецова, Н. О. Лопашенко, М. І. Мельник, П. П. Сердюк, А. Х. Степанюк, В. В. Сучкова, Є. В. Фесенко, В. Д. Філімонов, П. Л. Фріс, В. І. Шакур, Н. М. Ярмиш та ін. Водночас чимало проблем кваліфікації цих

злочинів, що пов'язані із об'єктивними й суб'єктивними ознаками їх складів, залишаються невирішеними або дискусійними.

Отже, метою статті є дослідження змісту та проблемних питань об'єктивних і суб'єктивних ознак складу такого злочину, як сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією.

Головним безпосереднім об'єктом злочину є моральні засади суспільства у сфері задоволення статевих потреб людей, адже моральні й правові норми забороняють статеві зносини за винагороду чи з використанням фізичного або психічного примусу і, навпаки, стимулюють правомірні добровільні статеві зносини на основі симпатії.

Додатковим обов'язковим об'єктом злочину, передбаченого ст. 303 Кримінального кодексу (КК) України, може бути статева свобода, здоров'я, воля й гідність особи, власність.

Потерпілим від злочину може бути фізична особа чоловічої та жіночої статі. Водночас у кваліфікованому й особливо кваліфікованому складах злочину спеціальний потерпілий – особа, що перебуває в матеріальній чи службовій залежності від особи, яка вчинила злочин, а також неповнолітній і малолітній. На відміну від кримінального законодавства, у кримінальному провадженні особа не завжди визнається потерпілою.

Згідно з положеннями ч. 1–3, 7 ст. 55 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, статусу потерпілого набуває фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди.

Права й обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого.

Потерпілим є також особа, яка не є заявником, але якій кримінальним правопорушенням завдана шкода, у зв'язку з чим вона після початку кримінального провадження подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого.

Якщо ж особа не подала заяву про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяву про залучення її до провадження як потерпілого, то слідчий, прокурор, суд має право визнати особу потерпілою лише за її письмовою згодою.

Небажання особи визнавати себе потерпілою в злочинах, що належать до приватного обвинувачення, є обставиною, що виключає можливість початку кримінального провадження або ж є безумовною підставою для закриття кримінального провадження. Так, відповідно до ч. 4 ст. 26 КПК України, кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення розпочинається лише на підставі заяви потерпілого. Відмова потерпілого, а у випадках, передбачених КПК України, його представника від обвинувачення є безумовною підставою для закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення.

Оскільки злочин, передбачений ст. 303 КК України, згідно зі ст. 477 КПК України, не належить до приватного обвинувачення, то кримінальне провадження щодо сутенерства або втягнення особи в заняття проституцією розпочинається незалежно від того, чи вважає особа себе потерпілою в кримінальному провадженні.

Відтак констатація кримінально-правових ознак потерпілого в злочині, передбаченому ст. 303 КК України, не завжди супроводжується визнанням цієї особи потерпілою в кримінальному провадженні.

Водночас у судовій практиці помилкове визнання особи потерпілою в разі, коли вона не вважає себе такою, є підставою для скасування судового рішення апеляційним судом з призначенням нового судового розгляду в суді першої інстанції.

Так, наприклад, з матеріалів одного з кримінальних проваджень видно, що А. запропонувала Б. вступити в статевий зв'язок із раніше незнайомим В., пообіцявши за це грошову винагороду.

Згідно з витягом з кримінального провадження, підставою для внесення даних про кримінальне правопорушення, у вчиненні якого обвинувачується А., стали матеріали правоохоронних органів про виявлення фактів учинення кримінальних правопорушень, а не заява від Б. про вчинення щодо неї кримінального правопорушення.

Під час досудового розслідування Б. не зверталася до правоохоронних органів з заявою про залучення її до провадження як потерпілої. Натомість у матеріалах цього провадження наявна заява від Б., про яку у своїй апеляційній

скарзі зазначає прокурор, з проханням не визнавати її потерпілою, оскільки матеріальну й моральну шкоду їй спричинено не було, претензій до А. вона не має. Вищевикладене, свідчить про те, що органи досудового розслідування не мали права визнавати Б. потерпілою за відсутності на те її згоди. Отже, така невідповідність висновків суду, викладених у судовому рішенні, фактичним обставинам кримінального провадження, відповідно до ч. 1 ст. 409 КПК України, є підставою для скасування судового рішення з призначенням нового судового розгляду в суді першої інстанції [8].

Об'єктивну сторону злочину, юридичний склад якого передбачено ст. 303 КК України, утворюють альтернативні діяння:

- 1) втягнення особи в заняття проституцією;
- 2) примушування особи до зайняття проституцією;
- 3) сутенерство.

У теорії кримінального права здебільшого під проституцією розуміють заняття особою жіночої чи чоловічої статі систематичним наданням сексуальних послуг невизначеному колу осіб протилежної або власної статі за матеріальну винагороду, що є постійним, основним чи додатковим джерелом доходу [2, с. 1027].

Втягнення особи в заняття проституцією або примушування її до неї полягає в схиланні особи до такої діяльності визначеними в законодавстві способами. Це може бути використання обману, шантажу, уразливого стану цієї особи, застосування чи погроза застосування насильства.

Способи втягнення на відміну від способів примушування до заняття проституцією різні. Втягнення можливе шляхом використання обману, шантажу чи уразливого стану особи, а примушування — лише шляхом застосування чи погрози застосування насильства. Тому ці способи залучення до заняття проституцією необхідно диференціювати залежно від ступеня їх суспільної небезпеки.

Розглядаючи сутенерство, слід відмітити, що в первинній редакції ч. 4 ст. 303 КК України воно визначалось як створення, керівництво або участь в організованій групі, що забезпечує діяльність із надання сексуальних послуг особами чоловічої та жіночої статі з метою отримання прибутків.

Однак нині, після внесення змін до КК України [9], відповідно до примітки 1 до ст. 303 зазначеного закону, під сутенерством слід розуміти дії особи по забезпеченню заняття проституцією іншою особою. Водночас у теорії кримінального права його визначають по-різному.

В. А. Ломако вважає, що сутенерство полягає у створенні умов для сексуальної експлуатації осіб, здійсненні нагляду й опіки над ними, захисті від конкурентів, забезпеченні транспортом, відверненні насильства чи обману з боку клієнтів та інших діяч, що забезпечують умови сексуальної експлуатації таких осіб [10, с. 607]. В. Т. Дзюба стверджує, що сутенерство – це діяльність як чоловіка, так і жінки, щодо забезпечення заняття проституцією іншою особою (охорона повій, забезпечення необхідними засобами, надання транспорту, медичної допомоги, підшукування клієнтів тощо). Ця діяльність спрямована на отримання матеріальної вигоди від заробітків за надання сексуальних послуг [2, с. 1028].

На думку В. О. Навроцького, сутенерство може виражатись у наданні приміщень, охороні, транспортуванні проститутток до замовників, звідництві, рекламуванні, встановленні корупційних зв'язків для забезпечення невтручання державних органів тощо. Зазвичай це здійснюється підпільно або прикривається легальними формами (утримання нічних клубів, масажних кабінетів, служб знайомств тощо) [1, с. 884].

Таким чином, під сутенерством здебільшого розуміють здійснення охорони повій та нагляду за ними, захист їх від конкурентів, забезпечення транспортом, відвернення насильства чи обману з боку клієнтів, забезпечення необхідними засобами, надання медичної допомоги, підшукування клієнтів, надання приміщень, транспортування проститутток до замовників, рекламування, встановлення корупційних зв'язків для забезпечення невтручання державних органів тощо.

У тлумачному словнику «забезпечувати» означає: постачаючи щось у достатній кількості, задовольняти кого-, що-небудь у якихось потребах; надавати кому-небудь достатні матеріальні засоби до існування; створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки [11, с. 375]. Отже, забезпечення

заняття проституцією – це створення надійних для неї умов, надання необхідних засобів до існування особам, що нею займаються, їх захист тощо.

Водночас вивчення судової практики свідчить, що особи, які займаються сутенерством, зазвичай самі примушують чи втягують до заняття проституцією. Тобто примушування або втягнення до заняття проституцією та сутенерство це взаємопов'язана діяльність одних і тих же осіб. Крім того, сутенери з метою забезпечення тривалої злочинної діяльності, а також розширення бізнесу систематично втягують або примушують до заняття проституцією нових осіб.

Таким чином, оскільки в найбільш загальному вигляді всі діяння, що утворюють об'єктивну сторону злочину, пов'язані з діяльністю сутенера, їх можна вважати сутенерством у широкому значенні слова. Таку позицію може бути покладено в основу вдосконалення підстав кримінальної відповідальності за протиправні дії сутенера шляхом розширення визначення сутенерства або розроблення більш чітких критеріїв його відмежування від суміжних діянь.

Злочин, передбачений ст. 303 КК України, стосується різноманітних проявів сутенерства, зокрема примушування до заняття проституцією, втягнення в заняття проституцією та вчинення інших дій щодо забезпечення заняття нею. Зважаючи на вищезазначене, можна виділити три альтернативних діяння об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 303, а статтю назвати «Сутенерство».

Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією вважається закінченим із моменту вчинення однієї з дій, передбачених диспозицією ст. 303 КК України.

Відповідно до положень зазначеної статті, суб'єктом злочину є фізичні осудні особи, що досягли 16-річного віку. Водночас суб'єктом примушування, втягнення в заняття проституцією або сутенерства відносно неповнолітніх і малолітніх є особа, якій на момент учинення злочину виповнилося 18 років.

Спеціальним суб'єктом цього злочину в ч. 2 цієї ж статті визначено службову особу й особу, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності.

У певних випадках сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією має транснаціональний характер, а відтак, його суб'єктами стають іноземці. Так, обвинувачений громадянин Російської Федерації П. 20 січня 2014 р. та громадянин Республіки Азербайджан Д., перебуваючи на території Російської Федерації, вступив у злочинну змову. У подальшому вони прибули в Україну та втягнули в зайняття проституцією на території м. Луганськ трьох осіб [12].

Суб'єктивна сторона розглядуваного злочину характеризується прямим умислом. Винний усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає його суспільно небезпечні наслідки та прагне до їх настання. Тобто він усвідомлює, що незаконно втягує особу в заняття проституцією, примушує її до цього чи забезпечує такого роду аморальну діяльність і бажає вчинення зазначених дій. Водночас ставлення особи до тяжких наслідків, що можуть настати в результаті таких дій, є необережним.

Метою злочину є отримання доходу від надання сексуальних послуг потерпілими. Хоча цю ознаку суб'єктивної сторони складу злочину безпосередньо не передбачено в диспозиції статті, однак вона впливає з логічного тлумачення терміну «проституція».

Особи, які втягують інших у заняття проституцією, примушують до зайняття проституцією або займаються сутенерством, одержують здебільшого половину [13–15], більшу частину [16] або ж увесь заробіток повій [17].

Аналіз юридичних підстав кримінальної відповідальності за сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією дає підстави стверджувати, що загалом вони забезпечують нормальний рівень кримінально-правової охорони суспільних відносин від таких аморальних і протиправних діянь, як проституція та сутенерство, що посягають на моральні засади суспільства в частині задоволення статевих потреб. Однак із метою підвищення якості законодавчих норм, що забезпечують цю кримінально-правову охорону та усунення проблемних питань, що виникають під час кваліфікації такого роду діянь вони потребують удосконалення. Насамперед необхідно розробити критерії відмежування сутенерства від суміжних

діянь, а також закріпити на законодавчому рівні науково-обґрунтовані визначення базових понять, що визначають ознаки складів цих злочинів.

Ці питання повинні бути вирішені в контексті розв'язання проблем кримінальної відповідальності за злочини, пов'язані із сексуальною експлуатацією людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та допов. – К. : Юрид. думка, 2012. – 1316 с.

2. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / [Андрушко П. П., Арсенюк Т. М., Бантишев О. Ф. та ін.] ; за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – [2-ге вид., переробл. та допов.]. – К. : Дакор, 2008. – 1428 с.

3. Кримінальне право (Особлива частина) : [підруч.] / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 2 – Луганськ : Елтон-2, 2012. – 780 с.

4. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 груд. 1979 р.

5. Угода про співробітництво СНД в боротьбі зі злочинністю від 25 листоп. 1998 р.

6. Про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182 : конвенція Міжнародної організації праці, ратифікована Законом України від 5 жовт. 2000 р.

7. Про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами : конвенція ООН від 2 груд. 1949 р.

8. Ухвала Апеляційного суду Харківської області від 6 трав. 2014 р. Справа № 646/2423/14-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://reyestr.court.gov.ua/Review/38614068>.

9. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за торгівлю людьми та втягнення в заняття проституцією : Закон України від 12 січ. 2006 р. № 3316-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 17. – Ст. 147.

10. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – 1040 с.

11. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.

12. Вирок Артемівського районного суду м. Луганська від 28 берез. 2014 р. Справа № 434/1141/14-к. Провадження № 1-кп/434/264/14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37967768>.

13. Вирок Голосіївського районного суду м. Києва від 12 трав. 2014 р. Справа № 752/5909/14-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38603145>.

14. Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 8 трав. 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38593411>.

15. Ухвала Апеляційного суду м. Києва від 8 берез. 2014 р. Справа № 11-кп/796/407/14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38618440>.

16. Вирок Печерського районного суду м. Києва від 15 трав. 2014 р. Справа № 757/10942/14-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38682473>.

17. Вирок Апеляційного суду Волинської області від 17 берез. 2014 р. Справа № 0308/10391/2012. Провадження № 11/773/13/14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37664580>.

Брисковська Оксана Миколаївна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Навчально-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів слідства та кримінальної міліції Національної академії внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ ДОКАЗУВАННЯ ФАКТІВ ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ

Здійснено аналіз низки проблем у доказуванні одного з найбільш латентних злочинів сучасного українського суспільства – неправомірної вигоди, що полягає у використанні службовими особами їх прав і посадових можливостей для особистого збагачення. Незважаючи на різноманіття структур, за яких ті чи інші вигоди можуть бути одержані за хабарі, розкрито способи їх приховування, наведено ознаки одержання неправомірної вигоди службовою особою.

Ключові слова: неправомірна вигода; проблеми доказування; службова особа; хабародавець; латентність.

Проанализирован целый ряд проблем в доказывании наиболее латентного преступления современного украинского общества – неправомерной выгоды, которая заключается в использовании служебными лицами их прав и должностных возможностей для личного обогащения. Независимо от многообразия структур, где те или другие выгоды могут быть получены за взятки, раскрыты способы их укрывательства, приведены признаки получения неправомерной выгоды служебным лицом.

Ключевые слова: неправомерная выгода; проблемы доказывания; служебное лицо; взяткодатель; латентность.

In the article a number of problems is analysed in finishing telling of the most latent crime of modern Ukrainian society, as an illegal benefit which consists in the use of their rights and post possibilities official persons for the personal enriching. Without regard to the variety of structures, where those or other benefits can

be got for grafts, the methods of their concealment are exposed, resulted signs of receipt of illegal benefit by an official person.

Keywords: illegal benefit; problems of finishing telling; official person; suborner; latentness.

Неправомірна вигода є одним із суспільно небезпечних проявів корупції. У якості неправомірної вигоди може фігурувати все, що має матеріальну цінність: гроші, цінні папери, речі тощо. Нерідко давання хабара здійснюється як дарування, виплата преміальних, надання розпорядникам державних коштів грошей у якості «відкатів» за перемогу в конкурсних торгах тощо.

Неправомірна вигода є предметом злочинів, передбачених ст. 368, 368–2, 368–3, 368–4, 369–2, 370 Кримінального кодексу (КК) України [1].

Отримання неправомірної вигоди (хабара) традиційно вважається одним із найбільш латентних злочинів, що не викликає сумнівів.

Громадяни, які звикли, що хабар треба давати скрізь, просто не повідомляють про відомі їм факти передачі хабара, а якщо зацікавлені в тій чи іншій дії з боку чиновника, то самі охоче йдуть на цей злочин. Така ж і психологія чиновника: навіщо справно виконувати роботу й отримувати копійки, коли, використовуючи своє посадове становище, можна одержати набагато більше. Отже, розуміння того, що хабар – це не так уже й погано, несе в собі низку негативних явищ, що позначаються на розслідуванні зазначеного виду злочинів. Крім цього, складність ситуації полягає в тому, що хабарництво в нашій країні набуло системного характеру [2].

На сьогодні проблематику доказування факту корупційної поведінки особи відображено в працях таких провідних науковців, як П. Андрушко, О. Асніс, О. Бантишев, М. Буроменський, В. Воljenкін, Й. Гельфанд, О. Дудоров, І. Даньшин, В. Ємельянов, М. Коржанський, О. Костенко, С. Кузьмін, М. Лисов, В. Меркулова, М. Мельник, В. Навроцький, Ф. Шиманський, П. Орлов, В. Рибачук, К. Сурков, В. Туляков, М. Хавронюк, С. Шалгунова та ін.

Одержувачами неправомірної вигоди переважно є особи, які займають відповідальне службове становище з більшими

владними повноваженнями, ніж рядові службовці. Вони можуть бути пов'язані за родом своєї діяльності з представниками комерційних структур. Як правило, це люди з вищою освітою, високим рівнем професійного досвіду й знань; вони працюють у державних, а також комерційних, некомерційних громадських організаціях, установах і підприємствах, наприклад, на посаді президента фонду, генерального директора товариства та ін. При цьому одержання неправомірної вигоди вони вважають цілком нормальним явищем, невід'ємним елементом їх діяльності. Отже, якщо є підстави припускати, що хабарництво, у конкретному випадку, носить систематичний характер, то обов'язково необхідно перевірити, чи не є виявлений факт лише епізодом у злочинній діяльності. Збирання доказів у справах, пов'язаних із розслідуванням корупційних злочинів, здійснюється частково до моменту відкриття кримінального провадження та пов'язане із застосуванням оперативно-розшукових заходів, визначених Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність». За наявності достатньої інформації про готування до злочину, та осіб, які готують учинення злочину (ст. 6, 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»), заводиться оперативно-розшукова справа. Про заведення кожної такої справи протягом доби має інформуватися прокурор. Зі змісту ч. 4 ст. 7 зазначеного Закону та відповідних вимог Кримінального процесуального кодексу (КПК) України випливає, що після направлення матеріалів оперативно-розшукової справи до органу досудового розслідування та початку розслідування оперативно-розшукові заходи проводяться лише в кримінальному провадженні, тобто проведення їх в оперативно-розшуковій справі не передбачено. Отже, оперативно-розшукова справа фактично без будь-якого руху та без прийняття по ній кінцевого рішення перебуває в оперативному підрозділі до набрання законної сили вирокom або ухвалою суду чи закриття кримінального провадження слідчим, прокурором або судом. У разі надходження заяви, повідомлення або після самостійного виявлення слідчим, прокурором з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення хабарництва, відомості про це невідкладно, але не пізніше 24 год після подання заяви, повідомлення або самостійного виявлення, уносяться до Єдиного реєстру досудових

розслідувань, після чого розпочинається розслідування. Таким чином доцільно діяти і в разі замаху на давання чи отримання хабара, оскільки законодавець встановив, що навіть інформація про готування до вчинення корупційного кримінального правопорушення перевіряється за допомогою оперативно-розшукових заходів [3, с. 21].

При доказуванні факту отримання неправомірної вигоди (хабара) службовою особою в слідчого виникає низка труднощів:

1. Неможливо отримати докази про вчинення хабарництва, іншим шляхом, без проведення негласних слідчих (розшукових) дій із додержанням вимог глави 21 КПК України. Водночас тільки негласні слідчі (розшукові) дії, передбачені ч. 2 ст. 264 і ст. 268 КПК України, можуть здійснюватися під час досудового слідства щодо будь-якого злочину незалежно від його тяжкості. Інші негласні слідчі (розшукові) дії можуть бути проведені лише під час розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину, що, у свою чергу, не дає можливості їх проводити за трьома частинами (від ч. 1. до ч. 3) ст. 368.

Під час розслідування хабарництва одним із завдань, що стоять перед слідчим, є виявлення документів, зокрема управлінських (розпорядження, накази, протоколи), бухгалтерських, приватних (чернетки, листи, записи в настільних календарях, записних книжках, телефонних довідниках, на окремих аркушах) та інших (рахунки готелів, реєстрація автомобілів, придбання квартири), що свідчать про передачу хабара, домовленість між хабарником і хабародавцем щодо суми хабара, час та місце зустрічі. Їх можна знайти під час огляду приміщення, а також в процесі обшуку за місцем проживання й особистого обшуку підозрюваної особи. Як правило, підозрювані відмовляються від того, що ці записи виконані ними або стосуються факту хабара. У такому разі призначаються дактилоскопічна, судово-почеркознавча експертизи, метою чого є встановлення особи, яка зробила той чи інший запис. Підставою для цього можуть бути обставини, пов'язані з виявленням слідів пальців рук на об'єктах, переданих як хабарі. Такими об'єктами можуть бути конверти з валютою або іншими грошовими знаками, в окремих випадках – дорогі предмети антикваріату чи інших цінностей, на поверхні яких можуть залишитися сліди пальців хабародавця. Призначення такої експертизи має сенс у тому разі,

коли хабароодержувач заперечує, що передана йому річ є власністю іншої особи. Тому виявлення на ній слідів рук сторонніх осіб є підставою для призначення дактилоскопічної експертизи, позитивний висновок якої про належність виявлених слідів хабародавцеві є доказом учиненого ним злочину.

2. Проблема доказування факту одержання хабара, що наявна й під час фіксації хабарництва за допомогою передачі помічених грошових знаків, коли постає необхідність кваліфікації переданих матеріальних цінностей як предмета злочину, адже зазначені грошові засоби могли передаватися службовій особі за договором позики, добровільної матеріальної допомоги, а не з метою протиправного використання влади чи службових повноважень.

3. Відповідно до ст. 369 КК України (Пропозиція або надання неправомірної вигоди службовій особі), хабародавець є зацікавленою особою, яка також несе кримінальну відповідальність. Це істотно ускладнює розкриття та подальше розслідування цього виду злочинів, особливо з огляду на його конфіденційність.

4. З метою приховування ознак злочину службова особа отримує хабар у завуальованій формі (отримання послуг, купівля-продаж майна, укладення договору дарування) або одержання предмета злочину через посередників) [4, с. 98].

5. Серед одержувачів хабарів можуть бути працівники правоохоронних органів, які, з огляду на специфіку своєї діяльності, знайомі з організацією роботи оперативних підрозділів, нерідко використовують для одержання хабара різних посередників, обирають для цього місце (приміщення), де ускладнено технічний чи візуальний контроль за здійсненням зазначених дій (автомобіль, безлюдне або, навпаки, багатолюдне місце тощо), раптово змінюють раніше обумовлені обставини передачі хабара (місце, час і т. ін.), уникають безпосереднього «контакту» з хабародавцем тощо.

6. Одномоментність дії при передачі хабара, відсутність традиційних слідів злочину.

Незважаючи на різноманіття структур, де ті чи інші вигоди можуть бути одержані за хабарі, способи їх приховування досить типові й полягають здебільшого в такому:

1. Підrobка наявних документів або створення нових, зокрема щодо прийому на роботу, просування по службі, створення нових посадових структур.

2. Створення фіктивних реєстраційних документів, що фіксують, відображають одержання квартири, оформлення кредиту та ін.

3. Виправлення дат, підробка підписів у документах, що фіксують створення приватних підприємств, комерційних структур тощо. Підробки, що допускаються в письмових документах, пов'язаних із вступом у вищі навчальні заклади (виправлення помилок у творах із метою завищення екзаменаційної оцінки; передача екзаменаційного білету, за яким буде відповідати абітурієнт; заміна суб'єкта, який екзаменується, на іншу особу, яка має високий рівень підготовки, та ін.).

4. Особисті вказівки відповідальному секретареві про необхідність прийняти певних осіб до вищого навчального закладу, маючи на меті посадову залежність останнього від ректорів, проректорів та інших відповідальних осіб.

5. Створення неправомірних управлінських рішень про надання монопольного права торгівлі нафтопродуктами або електроенергією шляхом оформлення протоколів неіснуючих зборів, видання наказів, розпоряджень, що суттєво суперечать наявній практиці.

6. Створення документів на аукціонну ціну будинків і споруд при передачі їх комерційним структурам, зокрема явно збиткових, однак прихованих неіснуючими недоліками останніх і відсутністю бажаючих запропонувати вищу ціну на аукціоні.

7. Поширення відомостей про сувору дисципліну в тій чи іншій установі, законослухняність їх керівників, непідкупність окремих чиновників, що створює маскувальну «ширму», яка дає змогу широко здійснювати хабарництво під її прикриттям.

Ознаки одержання неправомірної вигоди службовою особою ще не є її доказом. Тому здебільшого вони не мають значення, або це значення є несуттєвим, особливо якщо їх розглядати окремо. Лише в разі, якщо вони спостерігаються неодноразово, часто або в певних поєднаннях, вони можуть сприяти виникненню підозр.

Нейтральні ознаки необхідно розглядати у зв'язку з особливостями особи, зокрема її поведінки. Часто в суспільстві вони вважаються прийнятними або навіть оцінюються позитивно.

Тим не менше, такі ознаки доволі часто спостерігаються в корумпованих структурах. Прикладами таких ознак є:

рівень життя посадової особи, її дозвілля, поїздки за кордон, наявність елітного житла, автомобілів тощо;

марнотратство, яке не можна пояснити доходами, що отримуються, демонстрування символів суспільного становища; раптова зміна способу життя;

соціальні або особисті проблеми (залежність, наявність боргових зобов'язань);

побічна діяльність, схожа на службові обов'язки в державній установі;

часті зустрічі в приватному порядку з виконавцями державного замовлення, участь у приватних ділових заходах;

отримання дорогих подарунків у межах «рекламних акцій», одержання спонсорської допомоги;

додаткові обов'язки, що приймаються з власної ініціативи;

раптова, без будь-яких пояснень, зміна думки (наприклад, підтримка проекту, який раніше було відхилено);

відсутність скарг і конфліктів там, де вони звичні або очікувані, бездоганне виконання складної роботи, коли в працівника немає достатніх спеціалізованих знань або досвіду.

Специфічні ознаки. На відміну від нейтральних ознак, що не мають безпосереднього відношення до корупції, специфічні ознаки необхідно розцінювати як попереджувальні сигнали або знаки, які, особливо в разі повторного або одночасного виникнення, повинні викликати підозри в існуванні порушень. Прикладами таких ознак можуть слугувати:

необґрунтовані рішення, що не повинні ухвалюватись у такій формі;

різна оцінка або спосіб виконання роботи у однакових або схожих умовах;

втручання в роботу інших відділів або працівників в державному органі;

недопустиме розширення наданих повноважень;

відсутність або неточні записи про ухвалені рішення, зустрічі, перевірки тощо.

Працівникам ОВС необхідно роз'яснити заявнику, що згідно із законодавством особа, яка добровільно заявила про факт вимагання хабара або після його дачі, але до порушення

кримінального провадження, звільняється від кримінальної відповідальності. Особа, яка пропонувала, обіцяла або надала неправомірну вигоду, може бути звільнена від кримінальної відповідальності за наявності одночасно двох підстав: по-перше, якщо щодо неї було вчинено дії щодо вимагання неправомірної вигоди; по-друге, після пропозиції, обіцянки чи надання неправомірної вигоди вона до повідомлення їй про підозру у вчиненні злочину добровільно заявила про те, що сталося, органу, службова особа якого наділена законом правом повідомляти про підозру (ч. 5 ст. 354, 368–3, 368–4, ч. 6 ст. 369 КК України).

Громадяни повинні остаточно відмовитися від фінансування корупційного механізму бюрократичного апарату й обирати законні шляхи вирішення особистих проблем. Одним з основних принципів протидії хабарництву є формування в суспільстві негативного ставлення до корупції як суспільно небезпечного явища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 2341-III. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T012341.html.
2. Пиголенко І. В. Хабарництво як соціальний феномен сучасного суспільства [Електронний ресурс] / І. В. Пиголенко. – Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/744840/>.
3. Ударцов Ю. Протидія корупції та організований злочинності в умовах дії нового КПК / Ю. Ударцов // Вісник прокуратури. – 2012. – № 12. – С. 21.
4. Шиманський Ф. В. Злочини у сфері службової діяльності (кримінально-правовий аналіз) : [навч. посіб.] / Ф. В. Шиманський. – О. : Юрид. л-ра, 2006. – 272 с.
5. Третьяков Д. Деякі проблемні аспекти кваліфікації одержання хабара / Д. Третьяков // Вісник прокуратури. – 2012. – № 11. – С. 68–71.

ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ

Рогатюк Ігор Володимирович –
кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України

ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД ЯК ГАРАНТІЯ ЗАКОННОСТІ Й ОБҐРУНТОВАНOSTІ ПРИЙНЯТТЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Розглянуто повноваження прокурора щодо нагляду за законністю прийняття процесуальних рішень на початковому етапі досудового розслідування, зокрема відносно своєчасного й обґрунтованого початку досудового розслідування, передачі кримінального провадження іншому органу досудового розслідування, забезпечення підозрюваного правом на захист, дотримання процесуальних строків.

Ключові слова: прокурорський нагляд; процесуальні гарантії; процесуальні рішення; початок досудового розслідування; процесуальні строки; оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування.

Рассмотрены полномочия прокурора по надзору за законностью принятия процессуальных решений на начальном этапе досудебного расследования, в частности, по своевременному и обоснованному началу досудебного расследования, передаче уголовного производства другому органу досудебного расследования, обеспечению подозреваемому права на защиту, соблюдению процессуальных сроков.

Ключевые слова: прокурорский надзор; процессуальные гарантии; процессуальные решения; начало досудебного расследования; процессуальные сроки; обжалование решений, действий или бездействия во время досудебного расследования.

We consider the prosecutor's authority to oversee the legality of the adoption of procedural decisions at an early stage of the preliminary investigation, including the timely and informed early pre-trial investigation, transfer of proceedings to another of the

criminal investigation, the suspect of the right to ensure the protection, respect for procedural terms.

Keywords: procurator; procedural safeguards; procedural decisions; beginning of the pre-trial investigation; procedural terms; appeal decisions; acts or omissions during the preliminary investigation.

У теорії кримінального процесу немає єдиної точки зору щодо поняття процесуальних рішень, визначення їх правової природи, структури, класифікації. Ці проблеми неодноразово розглядалися в монографічній та періодичній літературі, зокрема в працях І. В. Басистої, В. І. Галагана, Н. В. Глинської, Ю. М. Грошевого, А. Я. Дубинського, В. С. Зеленецького, О. В. Капліної, Л. М. Лобойка, П. А. Лупинської, М. А. Погорецького, М. Є. Шумила та ін.

Водночас актуальною для науки залишається практика здійснення прокурорського нагляду як однієї з гарантій законності й обґрунтованості прийняття найбільш значущих процесуальних рішень на початковому етапі досудового розслідування.

Законодавець не визначає поняття «процесуальне рішення» в Кримінальному процесуальному кодексі (КПК) України. Термін «рішення» використовується лише при роз'ясненні понять окремих процесуальних актів, таких як «вирок», «ухвала». Усі рішення, що приймаються в кримінальному процесі, можуть бути систематизовані за різними ознаками та властивостями, що свого часу стало приводом для розроблення в теорії кримінального процесу їх класифікації. Найбільш ґрунтовну класифікацію кримінальних процесуальних рішень пропонує П. А. Лупінська [1].

Рішення як правозастосовні акти можуть бути розподілені на основні й допоміжні. До основних належать ті з них, у яких на підставі оцінювання всієї сукупності зібраних доказів справа вирішується загалом чи за окремими її епізодами або відносно окремих осіб (наприклад, про закриття кримінального провадження, про виділення матеріалів, обвинувальний акт). Допоміжні рішення, як правило, створюють юридичну базу для винесення основних рішень (про проведення слідчих (розшукових) дій, про застосування заходів процесуального

примусу, про відсторонення обвинуваченого (підозрюваного) від посади тощо) [2, с. 60–61].

Беручи до уваги характер завдань, доцільно розрізняти процесуальні рішення, спрямовані на початок кримінальної процесуальної діяльності (зокрема, про внесення відомостей до ЄРДР, хоча воно приймається без складання окремого процесуального документа), про відновлення досудового розслідування в закритому кримінальному провадженні; забезпечення отримання доказів (про проведення слідчих (розшукових) дій); визначення процесуального статусу учасників процесу (визнання особи потерпілим, цивільним позивачем, повідомлення про підозру); застосування заходів забезпечення кримінального провадження (про накладання грошового стягнення, відсторонення від посади, затримання особи тощо); реалізацію гарантій прав учасників процесу (про вирішення заявлених клопотань і скарг); інші (постанови, доручення, вказівки).

За колом суб'єктів, які мають відповідно до закону право приймати рішення в кримінальному провадженні, процесуальні рішення на досудових стадіях поділяються на рішення суду (слідчого судді), прокурора, слідчого, керівника органу досудового розслідування. Кожен із зазначених суб'єктів має право приймати рішення лише в межах наданих йому повноважень.

За ступенем регламентації в кримінальному процесуальному законі можна виділити процесуальні рішення, елементи змісту (структури) яких встановлено законом (обвинувальний акт, повідомлення про підозру), а також ті, що не мають чітко визначеної форми й змісту, а лише зазначені в законі (наприклад, деякі клопотання слідчого, прокурора) [3].

Отже, класифікація процесуальних рішень дає змогу виділити й усвідомити особливості кожного виду процесуальних рішень, прийнятих на досудових стадіях, їх юридичну природу та юридичний зміст, вимоги, що висуваються до них законодавцем, а також сприяє правильному застосуванню норм закону, дотриманню прав учасників кримінального провадження.

Законність кримінальної процесуальної діяльності значною мірою зумовлюється рівнем дотримання відповідних

правових гарантій. Як зазначає Є. Д. Лук'янчиков, кримінальні процесуальні гарантії законності полягають у сукупності правових засобів, встановлених законодавством, які дають змогу одержати та зберегти інформацію, що має значення для кримінального провадження, досягти мети й виконати завдання першого етапу кримінальної процесуальної діяльності, захистити та за можливості відновити порушені права й законні інтереси учасників кримінального провадження [4, с. 22–23].

У кримінальному процесі теоретичні положення гарантій прийняття процесуальних рішень та практики їх реалізації розглядали у своїх роботах Ю. М. Грошевий, Ю. О. Гурджі, А. Я. Дубинський, Н. С. Карпов, О. М. Ларін, Є. Д. Лук'янчиков, В. Т. Маляренко, О. Р. Михайленко, М. М. Міхеєнко, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, В. М. Савицький, С. М. Стахівський, М. С. Строгович, Л. Д. Удалова та ін. Усі вони до правових гарантій, що забезпечують виконання процесуальних рішень у досудовому провадженні, відносили такі: загальні засади кримінального провадження (законність, право на оскарження процесуальних дій і рішень та ін.); процесуальну форму прийняття та реалізації рішень; процесуальні повноваження слідчого, прокурора, суду (слідчого судді) приймати відповідні процесуальні рішення і вимагати їх повного та своєчасного виконання; заходи, призначені відновлювати порушену законність (скасування незаконного рішення, визнання недійсності акта їх виконання); встановлені законом строки для виконання процесуальних рішень; заходи юридичної відповідальності (наприклад, притягнення слідчого до дисциплінарної відповідальності); судовий і відомчий контроль, прокурорський нагляд.

Ураховуючи особливості початку досудового розслідування, до особливих (специфічних) кримінальних процесуальних гарантій законності й обґрунтованості прийняття процесуальних рішень на цьому етапі кримінального процесу належать такі: заявлення клопотань, оскарження дій (бездіяльності) і рішень посадових осіб, здійснення прокурорського нагляду.

Клопотанням вважається офіційне звернення до уповноваженого суб'єкта (слідчого, прокурора чи суду) особи, яка наділена таким правом, викладене в усній чи письмовій

формі, про виконання певної процесуальної дії чи прийняття рішення з усіх питань, що мають значення для розслідування, з метою забезпечення прав і свобод особи в кримінальному судочинстві [5, с. 94–98].

Згідно зі ст. 220 КПК України, клопотання сторони захисту, потерпілого і його представника чи законного представника про виконання будь-яких процесуальних дій слідчий, прокурор зобов'язані розглянути в строк не більше трьох днів із моменту подання і задовольнити їх за наявності відповідних підстав. Про результати розгляду клопотання інформують особу, яка його заявила. Про повну або часткову відмову в задоволенні клопотання виносять вмотивовану постанову, копію якої вручають особі, яка заявила клопотання, а в разі неможливості вручення з об'єктивних причин – надсилають їй у встановленому порядку.

З метою забезпечення права громадян на розгляд заявлених ними клопотань прокурор уповноважений давати слідчому письмові вказівки про спрямування процесуальної діяльності, провадження процесуальних дій. На етапі прийняття, реєстрації й перевірки заяв і повідомлень про кримінальне правопорушення правом розгляду клопотань наділений і суд, зокрема стосовно обмеження конституційних прав громадян (ч. 5 ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»). Отже, зважаючи на процесуальні повноваження згаданих суб'єктів кримінального процесу, можна стверджувати, що на початковому етапі кримінальної процесуальної діяльності розглядати клопотання мають право слідчий, прокурор, слідчий суддя (суд) у межах своєї компетенції.

За результатами розгляду клопотань можуть бути прийняті такі рішення: про задоволення клопотання або про повну чи часткову відмову в його задоволенні. Практика свідчить, що обов'язковому задоволенню підлягають клопотання потерпілого про допит певних осіб, проведення експертизи й інших слідчих (розшукових) дій. Суб'єкти здійснення перевірочних дій не можуть відмовити в задоволенні клопотань, спрямованих на встановлення обставин, що мають значення для вирішення заяви та повідомлення про кримінальне

правопорушення, наприклад, про використання інших способів перевірки цього звернення.

Іншою гарантією прийняття законного й обґрунтованого рішення за результатами розгляду заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення є можливість оскарження дій (бездіяльності), рішень слідчого, прокурора. КПК України визначено порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування (глава 26).

По-перше, визначено, які саме рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора підлягають оскарженню під час досудового провадження та ким саме (заявником, потерпілим, підозрюваним, володільцем майна тощо) такі рішення, дії або бездіяльність можуть бути оскаржено (ч. 1 ст. 303), зокрема щодо невнесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР після отримання заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення (відповідно до ч. 1 ст. 214 КПК така бездіяльність слідчого чи прокурора означає невнесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР упродовж 24 годин після отримання заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення). По-друге, предметом оскарження може бути бездіяльність слідчого чи прокурора, що полягає в не поверненні тимчасово вилученого майна згідно з вимогами ст. 169 КПК України (враховуючи те, що тимчасово вилучене майно повертається особі, у якої його було вилучено, на підставі постанови прокурора, бездіяльність може полягати в невинесенні такої постанови за відсутності підстав для вилучення майна). По-третє, оскаржуватиметься бездіяльність слідчого чи прокурора, що полягає в нездійсненні інших процесуальних дій, які вони зобов'язані вчинити у визначений КПК України термін.

КПК України встановлено десятиденний строк, упродовж якого особа має право звернутися зі скаргою на рішення, дії чи бездіяльність слідчого чи прокурора (ч. 1 ст. 304). Цей строк обчислюється з моменту прийняття рішення, вчинення відповідної дії. При оскарженні бездіяльності обчислення строку оскарження починається з дня, що настає після останнього дня, який відведено КПК для вчинення слідчим або прокурором відповідної дії. Зазначена норма визначає

особливий порядок обчислення строку оскарження рішення слідчого чи прокурора, яке оформлюється постановою. У такому разі строк обчислюється з моменту отримання особою копії оскаржуваної постанови. До того ж слід урахувати загальні вимоги відносно додержання процесуальних строків, закріплені ст. 116 КПК України, згідно з якою строк подання скарги на стадії досудового провадження не вважається пропущеним, якщо скаргу або інший документ здано до його закінчення на пошту або передано особі, уповноваженій її прийняти, а для осіб, які тримаються під вартою або перебувають у медичному чи психіатричному стаціонарі, спеціальній навчально-науковій установі, – якщо скаргу або інший документ подано службовій особі такої установи до закінчення відповідного строку [6].

Право самостійно скасовувати рішення або припиняти дію чи бездіяльність може бути реалізовано слідчим чи прокурором винятково у випадках, коли оскаржується: бездіяльність слідчого, прокурора, яка полягає у невнесенні відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР після отримання заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення, у неповерненні тимчасово вилученого майна згідно з вимогами ст. 169 КПК, а також у нездійсненні інших процесуальних дій, які він зобов'язаний учинити у визначений КПК строк; рішення слідчого, прокурора про зупинення досудового розслідування або про відмову у визнанні потерпілим; рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора при застосуванні заходів безпеки (ч. 2 ст. 305 КПК).

Іншою гарантією забезпечення законності й обґрунтованості прийняття рішень на початковому етапі досудового розслідування є прокурорський нагляд. Прокурор в усіх стадіях кримінального судочинства зобов'язаний своєчасно вживати передбачені законом заходи для усунення порушень закону і наділений, з огляду на це, дієвими важелями для відповідного правового реагування на виявлені порушення [7, с. 101].

Співвідносячи поняття «нагляд» і «перевірка», слід зазначити, що «нагляд» – поняття більш вузьке. Адже наглядова діяльність є одним зі способів організації перевірки виконання закону. Водночас поняття «перевірка дотримання законів» – це

сукупність дій прокурора, спрямованих на встановлення порушень закону, причин та умов, що їм сприяють, а також вжиття заходів до їх усунення, відновлення порушених прав і законних інтересів громадян, притягнення осіб, які порушили закон, до відповідальності [8, с. 183–185].

Даючи згоду або затверджуючи відповідний процесуальний акт органу досудового розслідування, прокурор надає йому юридичної сили. Відмова прокурора в санкції, згоді, затвердженні названих рішень попереджує порушення закону, оскільки в цих випадках постанови або обвинувальний акт, хоча й зберігаються в матеріалах кримінального провадження, проте процесуальних наслідків не мають.

Першочерговим завданням прокурора під час здійснення нагляду за досудовим провадженням є вжиття заходів щодо неухильного виконання вимог закону про всебічне, повне й неупереджене дослідження обставин кримінального провадження (ч. 2 ст. 9 КПК України). Наглядаючи за досудовим провадженням, прокурор не повинен «пасивно» спостерігати за діяльністю учасників кримінального провадження й обмежувати свою діяльність очікуванням сигналів про порушення закону, а зобов'язаний активно виявляти такі порушення. Значною мірою діяльність прокурора повинна спрямовуватися на попередження й усунення помилок, спричинених неправильною оцінкою ситуації, недостатнім рівнем професійної майстерності чи недостатнім досвідом роботи слідчих.

Для забезпечення належного рівня законності під час досудового провадження прокурор наділяється процесуальними засобами впливу, зокрема може вилучити й передати будь-яке провадження (від одного органу досудового слідства іншому, від одного слідчого іншому); усунути слідчого від ведення досудового слідства, якщо той допустив порушення закону; скасувати незаконні й необґрунтовані постанови слідчих; надати письмові вказівки щодо розслідування кримінальних правопорушень, ініціювати проведення окремих слідчих (розшукових) дій та розшук осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, здійснювати повідомлення про підозру тощо.

Як свідчить практика, перевірка прокурором стану додержання законів на початковому етапі досудового

розслідування зазвичай передбачає: контроль за своєчасністю й обґрунтованістю початку досудового розслідування та кваліфікацією правопорушення; передачу кримінального провадження іншому органу досудового розслідування; забезпечення підозрюваному права на захист; дотримання процесуальних строків тощо.

Однією з найістотніших вимог, що висувається до рішення про початок досудового розслідування, є його своєчасність. Несвоєчасне прийняття рішення про початок досудового розслідування надає можливість зацікавленим особам приховати сліди кримінального правопорушення та зашкодити встановленню істини [9, с. 82]. Зазначене об'єктивно пов'язано з тим, що з часом обстановка на місці події, сліди кримінального правопорушення під дією погодних умов, унаслідок впливу діяльності людей зникають або знищуються, а отже, розслідування втрачає важливі докази. Крім того, існує велика вірогідність того, що свідки можуть забути малозначні для них обставини, пов'язані з подією кримінального правопорушення, а також самі докази через різні об'єктивні причини не можуть бути використані (смерть свідка, виїзд за кордон). До суб'єктивних чинників належить передусім умисна діяльність правопорушників, спрямована на знищення й приховування слідів учиненого діяння, предметів, одержаних незаконним шляхом [10, с. 235].

Своєчасність початку досудового розслідування зумовлює іншу важливу вимогу, що висувається до кожного процесуального рішення – його правильність (законність та обґрунтованість). Адже помилка, допущена на початковому етапі досудового розслідування, може призвести до необґрунтованого арешту, притягнення до кримінальної відповідальності невинуваті особи або до залишення особи, що вчинила злочин, без покарання. Наслідки таких помилок ставали в окремих випадках підставою для початку кримінального переслідування посадових осіб слідства за ст. 372 («Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності») КК України.

До проблем початкового етапу досудового розслідування, що потребують негайного вирішення прокурором, належить

також питання передачі кримінального провадження іншому органу досудового розслідування. Якщо згідно з Кримінально-процесуальним кодексом України 1960 р. на стадії порушення кримінальної справи можливим було направлення заяв і повідомлень про злочин за належністю (п. 3 ч. 2 ст. 97), що неоднозначно сприймалось як науковцями, так і власне учасниками процесу кримінального судочинства (необгрунтоване пересилання заяв і повідомлень могло тривати роками, що аж ніяк не сприяло інтересам законності й підвищенню іміджу правоохоронних органів), то за новим КПК України питання спрямування заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення за належністю вирішується досить чітко: незалежно від того, який орган повинен провести досудове розслідування кримінальних правопорушень, відмова в занесенні інформації до ЄРДР не допускається. При надходженні інформації про кримінальне правопорушення, яке, можливо, і не підслідне цьому органу досудового розслідування, вона все рівно реєструється, про що направляється повідомлення прокурору, який своєю постановою визначає підслідність і передає матеріали належному органу.

Відповідно до ч. 5 ст. 36 КПК України, Генеральний прокурор України, його заступники, прокурори Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя й прирівняні до них прокурори своєю вмотивованою постановою мають право доручити здійснення досудового розслідування будь-якого кримінального правопорушення іншому органу досудового розслідування, у тому числі слідчому підрозділу вищого рівня в межах одного органу, у разі неефективного досудового розслідування. Слід звернути увагу на підставу передачі кримінального провадження іншому органу досудового розслідування, якою є здійснення неефективного досудового розслідування. Законодавець не конкретизував, що саме мається на увазі під «неефективністю». Тому, щоб зробити висновок щодо ефективності такого розслідування, слід брати до уваги те, чи забезпечується виконання завдань і дотримання засад кримінального судочинства, зокрема забезпечення швидкого, повного й неупередженого розслідування (ст. 2 КПК України), дотримання розумних строків досудового розслідування

(п. 21 ч. 1 ст. 7, ст. 28 КПК України), виконання вказівок прокурора (ч. 4 ст. 40 КПК України) тощо [11].

Прокурор-процесуальний керівник, виявивши факт неефективного досудового розслідування, повинен скласти відповідний висновок у письмовій формі, у якому зазначити обставини, через які він вважає досудове розслідування неефективним, після чого рапортом поінформувати керівника органу прокуратури про неефективність досудового розслідування й а доцільність передачі кримінального провадження іншому органу досудового розслідування. У разі призначення групи прокурорів цей обов'язок слід покласти на старшого прокурора групи. Аналогічним чином повинен діяти прокурор-процесуальний керівник, який є працівником відділу (управління) прокуратури обласного рівня або Генеральної прокуратури України, однак він повинен інформувати начальника відповідного відділу (управління), а той у свою чергу – суб'єкта права передачі кримінального провадження.

Отримавши рапорт та висновок прокурора-процесуального керівника, керівник органу прокуратури повинен звернутися до прокурора вищого рівня з клопотанням про передачу кримінального провадження, у якому зазначити, в чому саме полягає неефективність досудового розслідування, та висловити пропозицію про передачу кримінального провадження іншому органу досудового розслідування. За результатами розгляду такого клопотання суб'єкт права передачі кримінального провадження повинен передати кримінальне провадження іншому органу досудового розслідування або відмовити в цьому. У ч. 5 ст. 36 КПК України зазначено, що суб'єкт права передачі кримінального провадження передає кримінальне провадження іншому органу досудового розслідування шляхом винесення вмотивованої постанови.

Крім того, невирішеним залишається питання щодо відсторонення від досудового розслідування слідчого, кримінальне провадження в якого вилучається й передається іншому органу досудового розслідування. Так, згідно з п. 2 ч. 2 ст. 39 КПК України, керівник органу досудового розслідування вповноважений відсторонювати слідчого від

проведення досудового розслідування вмотивованою постановою за ініціативою прокурора або з власної ініціативи з наступним повідомленням прокурора та призначати іншого слідчого за наявності підстав, передбачених КПК України, для його відводу або в разі неефективного досудового розслідування. Вищезазначене дає змогу стверджувати, що керівник органу прокуратури (начальник відділу або управління), одночасно вирішуючи питання про передачу кримінального провадження іншому органу досудового розслідування, повинен ініціювати відсторонення слідчого від розслідування кримінального провадження.

Отже, ст. 36 КПК України слід доповнити нормою щодо права прокурора відсторонювати слідчого й доручати проводити досудове розслідування іншому слідчому без участі керівника органу досудового розслідування. Водночас варто внести доповнення й до наказу Генерального прокурора України «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» від 19 грудня 2012 р. № 4гн, якими встановити, що прокурор-процесуальний керівник у разі виявлення випадків неефективного досудового розслідування в кримінальному провадженні повинен скласти відповідний висновок із зазначенням того, у чому саме полягає неефективність досудового розслідування. Висновок разом з рапортом про виявлене порушення прокурор-процесуальний керівник має передати керівнику органу прокуратури. Останній, у свою чергу, вивчивши рапорт і висновок прокурора-процесуального керівника, вирішуватиме, звертатися до суб'єкта права передачі кримінального провадження для передачі кримінального провадження іншому органу досудового розслідування чи відмовити в цьому. У разі відмови слід звернутися до керівника органу досудового розслідування для відсторонення слідчого.

Однією з функцій прокуратури є нагляд за забезпеченням підозрюваному права на захист, а також забезпечення участі захисника в провадженні. Саме тому в новому КПК України на слідчого й прокурора (а також на суд і слідчого суддю) покладається обов'язок роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на

кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника. До того ж слідчий, прокурор і суд зобов'язані надати затриманій особі чи особі, яка тримається під вартою, допомогу у встановленні зв'язку із захисником або особами, які можуть запросити захисника, а також надати можливість використати засоби зв'язку для запрошення захисника. Водночас вони зобов'язані утримуватися від надання рекомендацій щодо залучення конкретного захисника (ст. 48 КПК України).

Важливою складовою прокурорського нагляду на початковому етапі досудового провадження є також нагляд за дотриманням процесуальних строків. Адже надто тривалі терміни розслідування призводять до порушення прав потерпілих та підозрюваних, і, відповідно, зростання кількості обґрунтованих скарг. Згідно зі ст. 294 КПК України, на прокурора покладається обов'язок щодо продовження строків досудового розслідування (до трьох місяців – районним (міським) або іншим прирівняним до нього прокурором; до шести місяців – прокурором АРК, прокурором області, міст Києва і Севастополя чи прирівняним до них прокурором або їх заступниками; до 12 місяців – Генеральним прокурором України чи його заступниками). Також прокурор зобов'язаний погоджувати клопотання про продовження строку тримання під вартою (ст. 199 КПК України).

У кожному разі продовження строків слідства й тримання підозрюваних під вартою прокурори мають проводити ретельні перевірки, їх результати розглядати на оперативних нарадах, а при встановленні фактів тяганини в розслідуванні злочинів і проступків – вирішувати питання про відповідальність винних у цьому працівників. Слід також перевіряти доцільність застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, за потреби – особисто допитати підозрюваного, а неповнолітнього – у будь-якому разі. Рішення про відмову в погодженні клопотання про взяття під варту слід викладати із зазначенням мотивів на цьому ж поданні (або додатку).

Таким чином, прокурорський нагляд є важливим засобом запобігання порушенням законодавства працівниками слідчих

підрозділів, а отже, забезпечення належного рівня законності й обґрунтованості прийняття процесуальних рішень на початковому етапі досудового розслідування. Проте окремі його положення, з огляду на набутий досвід правозастосування, потребують подальшого вдосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лупинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство и практика / П. А. Лупинская. – М., 2006. – 174 с.
2. Басиста І. В. Прийняття та виконання процесуальних рішень слідчого на стадії досудового розслідування: теоретичні та практичні проблеми : [моногр.] / І. В. Басиста. – Львів, 2013. – 600 с.
3. Татаров О. Ю. Гарантії законності та обґрунтованості прийняття процесуальних рішень на початковому етапі досудового провадження / О. Ю. Татаров // Актуальні проблеми права: теорія і практика : зб. наук. пр. Східноукр. нац. ун-ту імені В. Даля. – 2012. – № 24. – С. 470–480.
4. Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів : [моногр.] / Є. Д. Лук'янчиков. – К., 2005. – 359 с.
5. Єні О. В. Поняття клопотання в кримінальному процесі України / О. В. Єні // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – № 2. – С. 94–98.
6. Про деякі питання порядку оскарження рішень, дії чи бездіяльності під час досудового розслідування : лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 9 листоп. 2012 р. № 1640/0/4–12.
7. Квашук О. Суб'єкти прийняття рішень дослідчого кримінального процесу та роль у ньому прокурора / О. Квашук // Вісник прокуратури. – 2012. – № 4–5. – С. 100–107.
8. Кримінальний процес : [підруч.] / Ю. М. Грошевий та ін. ; [за ред. Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної] ; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2010. – 606 с.

9. Тертишник В. М. Уголовный процесс / В. М. Тертишник. – Харьков : РИФ «АРСИС, ЛСД», 1997. – 482 с.

10. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України : [підруч.] / Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. – К., 1999. – 639 с.

11. Шульгін С. Доручення здійснення досудового розслідування кримінального правопорушення іншому органу досудового розслідування / С. Шульгін // Вісник прокуратури. – 2013. – № 9. – С. 157–161.

Хасанов Марсель Хазійович – доцент, професор кафедри фізичного виховання навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ, заслужений працівник фізичної культури та спорту України, заслужений тренер України;
Чорноштан Марина Сергіївна – студентка навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

СПОСОБИ ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОЇ МОТИВАЦІЇ ДО ЗАНЯТЬ ФІЗИЧНИМИ ВПРАВАМИ В ДІВЧАТ-СТУДЕНТОК

Розглянуто проблеми зміцнення здоров'я дівчат-студенток, зокрема результати вивчення їх мотиваційної сфери. Окреслено шляхи підвищення мотиваційних переконань щодо занять фізичними вправами. Проаналізовано способи впливу на свідоме ставлення до занять через поінформованість студенток щодо спрямування фізичних занять.

Ключові слова: мотивація; фізичний стан; фізичне виховання; організм; функція; здоровий спосіб життя.

Рассмотрены проблемы укрепления здоровья девушек-студенток в частности, результаты изучения мотивационной сферы. Определены пути повышения мотивационных убеждений относительно занятий физическими упражнениями. Проанализированы способы влияния на сознательное отношение к занятиям через осведомленность студенток о направленности физических занятий.

Ключевые слова: мотивация; физическое состояние; физическое воспитание; организм; функция; здоровый образ жизни.

The research took into consideration the problems of improving the state of health of female students and the results of the motivational studies. It produced an outline about the ways to increase the motivation for doing the physical exercises and analyzed the possibility of influencing the attitude towards exercising, depending on the prevailing knowledge about physical exercises and their orientation.

Keywords: motivation; physical condition; physical education; body; function; healthy lifestyle.

Чучасний стан функціонування вищої освіти свідчить про те, що пріоритетною проблемою загальнодержавного значення, яка вимагає нагального вирішення, є проблема зміцнення здоров'я студентської молоді як найвищої соціальної цінності. Особливого значення набувають цілеспрямовані дії щодо збереження стану репродуктивного здоров'я студенток як невід'ємної складової здоров'я нації загалом, що є особливо важливим для забезпечення сталого розвитку суспільства. Збереження здоров'я нації – об'єктивна необхідність сьогодення, тому зусилля молодшої дівчини повинні бути спрямовані на відновлення втрачених резервів здоров'я, збереження й продовження здорового роду, забезпечення високої соціально-творчої активності та професійної діяльності [1].

Важливим напрямом діяльності вищих навчальних закладів є пошук нових форм зміцнення здоров'я студенток під час навчання й виховання, упровадження технологій, що зберігають здоров'я, у навчально-виховний процес, спонукання студенток до заняття фізичною культурою та спортом, формування в них умінь оздоровчої діяльності. На розв'язання цих завдань спрямовані статті Конституції України, концептуальні положення законів України «Про освіту» (1991 р.), «Про фізичну культуру і спорт» (1993 р.), «Про захист населення від інфекційних хвороб» (2000 р.), «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.), «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді» (2003 р.), «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їхнього шкідливого впливу на здоров'я

населення» (2005 р.), укази Президента України «Про Концепцію розвитку охорони здоров'я населення України» (2000 р.), «Про Національну доктрину розвитку освіти» (2002 р.), «Про Національну доктрину розвитку фізичної культури спорту» (2004 р.), «Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми «Здорова нація» на 2009–2013 роки» (2008 р.), «Про затвердження Положення про організацію фізичного виховання і масового спорту у вищих навчальних закладах» (2006 р.).

Фізична культура є важливим засобом підвищення соціальної й трудової активності молоді, задоволення її моральних, естетичних і творчих запитів. Фізична культура є необхідною складовою забезпечення здорового способу життя дівчат-студенток. Долучення студентської молоді до цінностей фізичної культури має стати одним із перспективних напрямів роботи вищих навчальних закладів. Формування в студенток вищих навчальних закладів мотивації до занять фізичною культурою і спортом пояснюється, насамперед, необхідністю залучити молодь до здорового способу життя, роз'яснити значення фізичної культури як ефективного засобу гарного самопочуття, високої розумової й фізичної працездатності, профілактики захворювань тощо.

Особливості сучасних умов життя, стрімкий розвиток технічного прогресу, модернізація навчальних і трудових процесів, різке зростання обсягів інформації, проблеми з екологією навколишнього середовища, надання переваги шкідливим звичкам на протигагу здоровому способу життя – усе це негативно впливає на організм молодого покоління. Найбільш вразливою частиною є дівчата-студентки, особливо на початковому етапі навчання. Невисока рухова активність, збільшення навчального навантаження, відносна свобода студентського життя – це низка труднощів, з якими стикаються дівчата. Залежно від віку й місця навчання майже 76 % молодих дівчат віддають перевагу пасивним формам проведення дозвілля. Серед дівчат віком 18–24 роки 50 % осіб мають незадовільну фізичну підготовку. Тому постає питання щодо всебічної активізації занять

фізичними вправами та спортом як генеруючого чинника здорового способу життя студентської молоді.

Здоров'я та благополуччя нинішніх студенток є запорукою здоров'я і благополуччя всієї нації. Тому ця проблема потребує вивчення мотивів, інтересів і потреб молодих дівчат у заняттях фізичними вправами для поліпшення стану їх здоров'я.

Одним із чинників формування здорового способу життя є фізична культура. Студентки повинні мати мотивацію на збереження й підтримання здоров'я. Велике значення у формуванні позитивного ставлення до занять фізичною культурою цієї категорії осіб відіграє мотивація. Поняття мотивації в людини, за загальним визнанням, включає в себе всі види спонукань: мотиви, потреби, інтереси, прагнення, цілі, потяги, мотиваційні установки, або диспозиції, ідеали тощо. У найбільш широкому сенсі мотивація іноді визначається як детермінація поведінки загалом.

Мотив – це складне психічне утворення, що починає формуватися під впливом потреби, що виникає в людини. Мотивація до фізичної активності – особливий стан особистості, спрямований на досягнення оптимального рівня фізичної підготовленості та працездатності. Процес формування інтересу є багатоетапним: від перших елементарних гігієнічних знань і навичок до глибоких психофізіологічних знань у сфері теорії й методики фізичного виховання, інтенсивних занять спортом.

«Позитивна мотивація до занять фізичними вправами» – це сукупність внутрішніх і зовнішніх спонукань, що спрямовують і регулюють усвідомлені дії до досягнення оптимальної психофізичної організації особистості відповідно до її цілей та потреб суспільства [2]. Основними мотивами до занять фізичною культурою та спортом у вищому навчальному закладі є: оздоровчі, рухливо-діяльнісні, змагально-конкурентні, естетичні, комунікативні, пізнавально-розвиваючі, творчі, професійно-орієнтовані, виховні, статусні, культурологічні, адміністративні та психолого-значущі. Також мотиви занять фізичною культурою і спортом умовно поділяють на загальні та

конкретні. Загальні – це бажання займатися фізичною культурою загалом. До конкретних належать бажання займатися будь-якими видами спорту або конкретними фізичними вправами.

Необхідно встановити спонукання, якими керуються дівчата в своїх учинках, бажаннях під час навчальної та позакласної діяльності, для з'ясування мотивації студенток у сфері фізичного виховання й визначення шляхів її формування. Мотиваційна сфера складається з ідеалів і ціннісних орієнтацій, потреб, мотивів, цілей, інтересів та ін. Вищезазначені спонукання виконують різну роль у загальній картині мотивації, тому знання їх допоможуть викладачеві диференційовано впливати на мотивацію дівчат до фізичного самовдосконалення. Недостатня мотивація діяльності студенток пов'язана з низкою факторів – це умови проживання молоді, навколишнє середовище, сімейне виховання.

Існують зовнішні й внутрішні фактори, що впливають на мотивацію до систематичного виконання фізичних вправ. Зовнішні фактори: поради батьків, поради викладача, відвідування змагань, поради друзів, телепередачі й преса. Внутрішніми факторами можна вважати знання, переконання, бажання й пошук причин, що заважають реалізувати мету [3].

Об'єктивними зовнішніми причинами можна вважати відсутність груп за інтересами, неспроможність оплачувати заняття. До внутрішніх причин, що спричиняють нестійкість мотивів та інтересів і низьку мотивацію, належить брак часу. Процес підвищення мотивації в студенток до занять фізичною культурою слід розглядати всебічно. Почати варто із *сімейного виховання, що відіграє значну роль у формуванні фізкультурно-спортивних інтересів молодих дівчат*. Залучаючи дитину до спорту з раннього дитинства, батьки заздалегідь піклуються про її здорове майбутнє [4].

Вплив телебачення на формування мотивів до занять фізичною культурою. Телебачення має широку глядацьку аудиторію і тому може стати дієвою силою відносно залучення студенток до систематичних занять фізичною культурою та спортом.

Роль преси. У більшості дівчат мотиви занять фізичною культурою більшою мірою пов'язані із самовдосконаленням організму й оздоровленням. Дівчата шукають інформацію в пресі, що сприяла б досягненню мети (самовдосконалення для поліпшення здоров'я, фігури), з огляду на що, такої інформації в пресі повинно бути більше, вона повинна бути доступною, зрозумілою й підготовленою кваліфікованими фахівцями.

Вплив студентського виховання. Викладацька діяльність повинна бути спрямована на те, щоб домогтися більш високих результатів фізичної підготовленості на основі реалізації принципово нових підходів, засобів, технологій, де головним є складна й кропітка робота з формування щиро зацікавленого ставлення до процесу самовдосконалення, створення умов для оволодіння способами вдосконалення себе як особистості. Завдання полягає в тому, щоб зробити активну рухову діяльність більш осмисленою, цілеспрямованою, такою, що найбільшою мірою відповідатиме індивідуальним особливостям кожного, хто займається. Необхідно акцентувати увагу на елементах, покликаних сприяти ефективному формуванню в студентів грамотного ставлення до себе, свого тіла, сприяти формуванню потребнісно-мотиваційної сфери, усвідомленню необхідності зміцнення здоров'я, ведення здорового способу життя, фізичного вдосконалення [5].

Для підвищення ефективності процесу фізичного виховання викладачам фізичної культури рекомендовано:

- реалізовувати диференційований підхід на уроках фізичної культури;

- враховувати інтереси студенток при виборі фізичних вправ, включених до програми фізичної культури в навчальному закладі, відвести більше годин варіативного компоненту й адаптувати програму з фізичної культури до інтересів студенток конкретного навчального закладу;

- під час проведення занять, особливо в підготовчій частині, необхідно використовувати музичний супровід, що робить заняття фізичними вправами більш емоційними та привабливими для дівчат;

використання змагальницького методу на уроці фізичної культури часто знижує зацікавленість особливо в дівчат. У зв'язку з цим необхідно розробити низку стимулів, що сприяли б підвищенню мотивації.

Формування мотивації до занять фізичними вправами в студенток вимагає зусиль. Ефект цих зусиль проектується на майбутнє, тому не кожна молода людина може вирішити це самостійно. З огляду на це, необхідним є спрямування системи виховання й освіти у вищих навчальних закладах на формування мотивації в студенток до занять фізичними вправами. Майстерне поєднання фізкультурно-спортивної мотивації з широкими професійними мотивами забезпечить узгодженість зовнішніх і внутрішніх факторів, які й будуть сприяти формуванню в зазначеної категорії осіб потреби фізичного вдосконалення.

Таким чином, для успішного формування мотиваційно-ціннісного ставлення дівчат-студенток до фізичної культури у вищих навчальних закладах необхідно:

удосконалювати ціннісне ставлення до фізичного виховання, зокрема шляхом використання диференційованого підходу на заняттях, можливого завдяки вивченню мотивації й комплексної діагностики індивідуальних та особистісних якостей студенток, що дає змогу визначити їх схильність до оволодіння певними видами фізкультурно-спортивної діяльності. Крім цього, слід застосовувати діяльнісний підхід, що полягає в залученні всіх студенток до різних видів фізкультурно-спортивної діяльності, що дасть їм можливість знайти сферу діяльності, яка більшою мірою відповідатиме її фізичному розвитку, інтересам і здібностям;

сприяти досягненню максимальної відповідності між структурою фізкультурно-спортивної діяльності у вищому навчальному закладі та спрямованістю, змістовністю процесу професіоналізації, що полягає в підготовці студентки до майбутньої професійної діяльності. Забезпечення взаємозв'язку фізичного виховання з професійною орієнтацією особистості майбутнього фахівця спрямоване на ціннісне розуміння занять

фізичною культурою як однієї з способів успішного виконання соціальних і професійних функцій [6];

ураховувати специфічні особливості навчання предмета «Фізична культура» відмінні від інших дисциплін у вищому навчальному закладі. З огляду на це, постає необхідність займатися фізичними вправами в позанавчальний час;

збільшувати кількість занять фізичною культурою за рахунок залучення студенток до фізкультурно-спортивної діяльності спортивного клубу вузу. Систематичні заняття фізичною культурою й спортом сприяють активному формуванню фізичної культури особистості;

розкривати зміст психолого-педагогічних впливів і ситуацій на основі конструктивної педагогічної взаємодії (тренер-викладач – студент), зокрема під час теоретичних і практичних занять, науково-методичних семінарів і конференцій, що сприятиме активізації в студенток переоцінки колишнього мотиваційного ставлення до занять фізичною культурою. Адже за допомогою розширення діапазону знань щодо фізкультурно-спортивної діяльності, її ціннісного призначення для особистості й суспільства можливе зміщення акцентів у студенток з традиційної адміністративної спрямованості фізкультурно-оздоровчої діяльності на її оздоровчий, виховний, освітній та професійно-розвиваючий потенціал.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Костенко М. П. Законодавче та нормативно-правове забезпечення розвитку спорту вищих досягнень в Україні / М. П. Костенко // Актуальні проблеми фізичної культури і спорту : зб. наук. пр. – К. : Наук. світ, 2003. – С. 12–17.
2. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности / В. Г. Асеев. – М. : Мысль, 1976 – 159 с.
3. Лещенко Г. А. Формування позитивної мотивації школярів до систематичних занять фізичними вправами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.09 «Теорія навчання» / Г. А. Лещенко. – Кривий Ріг, 2002. – 20 с.

4. VI Конгрес педіатрів України: професійний діалог про найважливіше / Ю. Г. Антипкін, Р. А. Моїсеєнко, Н. В. Хайтович // Здоров'я України – XXI сторіччя : Медична газета. – 2009. – № 24/1. – С. 8–10.

5. Присяжнюк С. І. Фізичне виховання : [навч. посіб.] / С. І. Присяжнюк. – К. : Центр навч. л-ри, 2008. – 504 с.

6. Смірнов О. Ф. Шляхи удосконалення фізичного виховання молоді / О. Ф. Смірнов, В. В. Строкатов // Фізична культура, спорт і здоров'я : зб. наук. пр. – Харків : ХаДІФК, 1998. – С. 68–72.

Джу́жа Олександр Миколайович –
доктор юридичних наук, професор;
Горлач Сергій Володимирович –
магістр правознавства

ЗЛОЧИНЕЦЬ АБО ОСОБА, ЯКА ВЧИНИЛА ЗЛОЧИН (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ)

Охарактеризовано поняття «злочинець» та «особа, яка вчинила злочин». Визначено соціальні та соціально значимі властивості, відносини всього кола осіб, які вчинили злочини. Шляхом здійснення класифікації визначено ступінь статистичної поширеності тієї чи іншої ознаки серед контингенту правопорушників, що досліджується.

Ключові слова: злочинець; особа, яка вчинила злочин; кримінологія; класифікація.

Охарактеризованы понятия «преступник» и «лицо, совершившее преступление». Определены социальные и социально значимые свойства, отношения всего круга лиц, совершивших преступления. Путем классификации определена степень статистической распространенности того или иного признака среди исследуемого контингента правонарушителей.

Ключевые слова: преступник; лицо, совершившее преступление; криминалогия; классификация.

The article describes the concept of «criminal» and «person» who commits a crime and given their characteristics. A social and socially significant properties, relationships of all range of people who have committed crimes. By grading the degree of statistical prevalence of a trait in the studied cohort of offenders.

Keywords: criminal; the person who committed the crime; criminology; classification.

Поняття особи, яка вчинила злочин, кримінологією розроблено недостатньо, хоча сам цей термін часто зустрічається в науковій літературі і означає певне коло осіб, які вчинили злочинні діяння.

У якості наукового поняття особи, яка вчинила злочин, у кримінології використовується кримінально-правове поняття «злочинець».

Однак ми знаємо, що далеко не всі люди, які вчинили діяння, у яких убачається склад злочину, визнаються судом злочинцями. Справи стосовно значної частини правопорушників просто не «потрапляють» до суду, а інша частина винних осіб взагалі не притягується до кримінальної відповідальності [1, с. 3]. Проте будь-який правопорушник, щодо якого порушено кримінальну справу, неодмінно потрапляє в систему кримінально-статистичного спостереження, а отже, стає об'єктом кримінологічного вивчення.

Наприклад, обліку за статистичною карткою форми № 2 підлягають:

особи, щодо яких у кримінальній справі прокурором затверджено обвинувальний висновок або санкціоновано направлення до суду;

особи, щодо яких кримінальні справи припинені за закінченням терміну давності, унаслідок амністії або помилування, зміни обстановки або застосування до винного заходів адміністративного стягнення, у зв'язку з передачею справи до комісії у справах дітей та ін.

Тому під збірним поняттям «особа, яка вчинила злочин» слід розуміти певну сукупність осіб, які є як «юридичними» злочинцями (засуджені, умовно засуджені, умовно звільнені і т.п.), так і злочинцями «фактичними» (звільненими від кримінальної відповідальності, зважаючи на можливу юридичну альтернативу, або прощених самими потерпілими) та ін.

Отже, особа, яка вчинила злочин, є об'єктом не тільки науки кримінального права, кримінального процесу, адміністративного права, а й кримінології, яка має в ньому свій специфічний предмет вивчення. Наприклад, не осудність, не провина, не патологічна неповноцінність, якщо така є, цікавить кримінолога, а швидше характер і ступінь криміногенності особи, її обумовленість.

Кримінолог шукає відповіді головним чином на питання: як і чому особа зважилася на вчинення злочину?

До недавнього часу в кримінології активно розроблялося теоретичне поняття особи злочинця, що усвідомлювалося як

сукупність абстрактних характеристик, «делегованих» до неї кожним злочинцем.

Під особою злочинця сьогодні розуміється як сукупність соціальних та соціально значущих (поглядів, здібностей, інтересів, потреб, моральних переконань і т.п.) властивостей, відносин, що характеризують конкретну особу, яка вчинила злочин, у поєднанні з позаособистісними зовнішніми умовами та обставинами – властивостями, відносинами навколишнього середовища.

Зазначеним поняттям охоплюються також соціальні та соціально-значимі властивості, відносини всього кола осіб, які вчинили злочини. Тобто під особою злочинця розуміється певний соціальний тип [2, с. 14].

По-перше, особа є індивідом в аспекті його соціальних якостей, які формуються в процесі історично конкретних видів діяльності і суспільних відносин. Але особа, яка вчинила злочин, володіє й іншими, не соціальними чи людськими (фізіологічними, генетичними, психічними тощо) якостями, які також як і соціальні якості, потребують кримінологічного вивчення, оскільки становлять необхідний компонент причинності.

По-друге, кримінологічна категорія «особа злочинця» на відміну від філософської або загальнонаукової категорії особистості не містить ніякої специфічної особистісної якості, крім оцінення експертом поведінки як кримінальної. Ця оцінка умовна, так само як умовним є й характер самих соціальних, у тому числі правових норм. Тому «абсолютна» точка зору, що встановлює якісь «одвічні» межі між злочинним і не злочинним, є помилковою [3].

Сьогодні важливо враховувати «різні і взаємодоповнюючі точки зору і підходи до розуміння злочинної поведінки» [4] при власному осмисленні природи й закономірностей індивідуального злочинного діяння з кримінологічних позицій.

Окремий індивід, який учинив злочин, вивчається кримінологією як об'єкт запобіжного впливу. Статичні ж сукупності цих осіб, що формуються за окремими ознаками, дають змогу виявляти й пізнавати особливості, притаманні окремим типам, категоріям осіб із кримінальною поведінкою, тобто суб'єктивні закономірності причинного характеру.

Особа, яка вчинила злочин, розглядається як джерело індуктивного пошуку причин злочинної поведінки (злочину), його типів (видів злочинності, категорій злочинів), подібно до того, як за конкретним індивідуальним поступом складається стиль тієї чи іншої ходи.

Таким чином, вивчення осіб, які вчинили злочини, слід розглядати на двох рівнях: одиничному (конкретний злодій, шахрай, вбивця і т.п.) і видовому (тип злодія – кишенькового злодія, шахрая, тип убивці і т.п.). Що стосується традиційного третього рівня (особи злочинця), то такий рівень максимального узагальнення можна пропонувати для наукових дискусій, кримінологічних теорій, але не зовсім для практичної кримінології [5, с. 14], яка покликана обумовлювати безпосередню роботу органів внутрішніх справ щодо виявлення, вивчення осіб, від яких, судячи з особливого «стилю», можна очікувати вчинення злочинів.

За якими ж критеріями або ознаками оцінюється особа, яка вчинила злочин.

Зупинимося на двох групах таких критеріїв: приватного характеру або загального. Критерії приватного характеру здебільшого формалізовані. Наприклад, у картці на особу, яка вчинила злочин (форма № 2), дано відносно повний перелік критеріїв: вік, стать, громадянство, національність, освіта, соціальне й посадове становище, місце роботи, навчання, кваліфікація злочину та ін.

Загальні критерії – тією чи іншою мірою узагальнені характеристики особи, що даються, наприклад, експертами (учителями, інспекторами із запобігання злочинів дітей, дільничним інспектором міліції, слідчим та ін., тобто тими, хто добре знає правопорушника).

Якщо уважно проаналізувати загальну схему співвіднесення фактора особистості і фактора середовища, то можна отримати уявлення про найбільш загальні характеристики тих відносин, взаємозв'язків, які виникають між особою, яка вчинила злочин, і середовищем:

- а) середовищем її життєдіяльності;
- б) середовищем-ситуацією, у якій стало можливим учинення злочинного діяння.

Такі характеристики, наприклад, може бути надано щодо: інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, мотивів; почуттів, емоцій, що відображають ставлення особи до його оточення або до власних потреб; прагнення відстояти або змінити свої переконання, власну поведінку; залежності свідомості особи, волі від близького оточення; типу поведінки тощо.

Для отримання узагальнених знань про осіб, які вчинили злочини, виду кримінологічної інформації, використовуються два способи або методи синтезування особистісних ознак: класифікація та типологія [6].

Класифікація, або угруповання, становить зведення в клас, групу, категорію однойменних кількісних або формалізованих характеристик осіб. Тут необхідно підкреслити: таких формальних характеристик, що отримані в результаті кримінологічного аналізу. Наприклад, тих самих, що фіксуються в картці на особу, яка вчинила злочин: судима – не судима; одружена – неодружена і т.д.

Шляхом класифікації визначається ступінь статистичної поширеності тієї чи іншої ознаки в досліджуваному контингенті правопорушників. Які саме ознаки беруться для класифікації, визначає сам «класифікатор» – дослідник, практичний працівник [7].

Можна проводити класифікацію за:

- а) демографічними ознаками – віком, статтю, освітою тощо;
- б) соціально-рольовими (соціальним становищем, родом занять) – робочий, службовець, пенсіонер, учень тощо;
- в) власне кримінологічними (кримінально-правовими), або правозначимими, – інтенсивністю злочинної діяльності (повторність, рецидив), характером кримінальної мотивації, ролевою участю у злочинній групі та ін.;
- г) морально-психологічними й іншими ознаками [8, с. 280].

Ознаки власне кримінологічні в літературі нерідко ототожнюються з кримінально-правовими. Так, наприклад, ознака судимості може мати характер як кримінально-правовий (легальний чи юридичний рецидив), так і власне кримінологічний (фактичний рецидив).

Типізація є більш складним видом класифікації. Якщо класифікацію можна надати як «дроблення» цілого на частини – ознаки (аналіз) і підсумовування цих однорідних частин за відповідними групами, класами, то типізацію слід розуміти як процес, що ґрунтується на синтезі ознак із метою виявлення нових, збірних якостей.

Щоб отримати новий статистичний показник під час класифікації в якості об'єкта вивчення обирається безліч осіб, а потім уже «сортуються» безліч їх ознак.

При типізації в якості початкового об'єкта береться одна особа, а потім шляхом синтезування її ознак, їх угруповання визначається тип даної особи. Тобто особа належить до тієї чи іншої групи осіб, більш складної за характером – типом.

Найменш криміногенним типом, за ступенем глибини й стійкості антисоціальної спрямованості (криміногенності), природно, буде такий тип, у поведінці якого криміногенність відсутня. Особи такого типу є «випадковими» злочинцями. Ті особи, у поведінці яких криміногенність незначна, і в певних, провокують ситуаціях вони піддаються спокусі вчинити злочин можуть бути віднесені до типу «ситуаційних» злочинців.

Особи, які вчинюють злочини з огляду на відносно стійку їх криміногенність, становлять тип «нестійких» злочинців. Далі, за ознакою підвищення ступеня суспільної небезпеки формуються типи «небезпечних» і «особливо небезпечних» злочинців.

Крім такого критерію, як ступінь суспільної небезпеки, типізацію можна проводити і за характером антигромадської спрямованості та ціннісними орієнтаціями, мотивації.

У кримінологічному вивченні осіб з девіантною поведінкою активно використовується метод моделювання [9] – розроблення схематичної, наприклад, портретної характеристики (внутрішніх взаємозв'язків), внутрішньогрупових криміногенних і кримінальних взаємозв'язків, причинно-наслідкових зв'язків тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Угланов А. Сидит много, а не сидит еще больше / А. Угланов // Аргументы и факты. – 1994. – № 39. – С. 3.

2. Антонян Ю. М. Методы моделирования в изучении преступника и преступного поведения / Ю. М. Антонян, Ю. Д. Блувштейн. – М. : Акад. МВД СССР, 1974.
3. Иванов И. Социальное и биологическое в преступном поведении / И. Иванов // Сов. юстиция. – 1993. – № 9. – С. 25–26.
4. Криминологические проблемы преступного поведения. – М., 1991.
5. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация, преступного поведения. – Харьков, 1986.
6. Бесчастных В. Н. К вопросу о типологии личности современного террориста / В. Н. Бесчастных, А. К. Поправко // Вісник ЛАВС МВС України. – Луганськ, 2005. – Вип. 1. – С. 5–8.
7. Біла Ю. Соціально-психологічний аспект, особистості в злочинній групі / Ю. Біла // Підприємство, господарство і право. – 2004. – № 2. – С. 88–90.
8. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : [у 3 кн.]. / А. П. Закалюк – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2008. – 712 с.
9. Лаврухин С. В. Криминалистическое моделирование поведения преступника в стадии возбуждения уголовного дела / С. В. Лаврухин // Изв. вузов. Правоведение. – 2001. – № 4. – С. 139–141.

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВИЗНАВСТВА

Вознюк Андрій Андрійович –
кандидат юридичних наук, старший
науковий співробітник, провідний
науковий співробітник наукової
лабораторії з проблем досудового
розслідування Національної академії
внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ ПІД ЧАС ТРАНСФОРМАЦІЇ СПІВУЧАСТІ

Досліджено проблемні питання кваліфікації злочинів під час трансформації форм співучасті, співучасників і вчинених ними злочинів. Запропоновано правила кваліфікації злочинів за таких обставин.

Ключові слова: форма співучасті; співучасник; трансформація співучасті; трансформація співучасників; трансформація злочинних об'єднань; група осіб; група осіб за попередньою змовою; організована група; злочинна організація; банда; кваліфікація злочинів.

Исследованы проблемные вопросы квалификации преступлений во время трансформации форм соучастия, соучастников и совершенных ими преступлений. Предложены правила квалификации преступлений при таких обстоятельствах.

Ключевые слова: форма соучастия; соучастник; трансформация соучастия; трансформация соучастников; трансформация преступных объединений; группа лиц; группа лиц по предварительному сговору; организованная группа; преступная организация; банда; квалификация преступлений.

The article deals with problems of qualification of crimes during the transformation of forms of participation, partners and

their crimes and the rules of qualification of crimes under the following circumstances.

Keywords: a form of complicity; partner; transformation of ownership transformation partners; the transformation of criminal associations; group of persons; group of persons by prior conspiracy; an organized group; a criminal organization; gang crimes qualification.

Однією з найбільш проблемних категорій кримінальних правопорушень у слідчій та судовій практиках вважають злочини, учинені в співучасті, що зумовлено численністю їх учасників, а, в окремих випадках, і злочинних діянь. Під час розслідування умисних спільних багатоепізодних діянь, учинених декількома особами, виникають проблеми, пов'язані із встановленням ролі співучасника, кримінально-правових ознак злочинного об'єднання й визначенням його виду. Водночас найбільш складними є ситуації, коли в процесі злочинної діяльності співучасник, злочинне об'єднання або й сам злочин перетворюється з одного виду в інший.

У Кримінальному кодексі (КК) України відсутні положення, що визначають правила кваліфікації цієї категорії суспільно небезпечних діянь. Окремі питання щодо цього частково висвітлено в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями» від 23 грудня 2005 р. № 13. Відповідно до абзацу 2 п. 1 зазначеної постанови, при розгляді багатоепізодних справ судам слід установлювати, на якому етапі злочинної діяльності об'єднання набуло ознак стійкості і до якого саме виду воно належить, маючи на увазі, що нерідко об'єднання зазнає таких змін після вчинення низки злочинів у простих формах співучасті (групою осіб або групою осіб за попередньою змовою) чи трансформується з одного виду в інший (наприклад, декілька організованих груп об'єднуються в злочинну організацію, організована група озброюється й набуває ознак банди) [1, с. 2–6]. Водночас із цього положення є недостатньо зрозумілим, що таке трансформація співучасті, які її форми й види та як необхідно кваліфікувати злочини, учиненні в такій ситуації.

Проблемні питання кваліфікації злочинів, учинених у співучасті, досліджено в працях Д. П. Альошина, М. І. Бажанова, Ф. Г. Бурчака, Р. Р. Галиакбарова, Л. Д. Гаухмана, Н. О. Гуторової, Л. М. Демидової, О. О. Дудорова, С. О. Єфремова, Г. П. Жаровської, І. В. Іваненка, О. О. Кваші, О. Ф. Ковітіді, М. Й. Коржанського, М. В. Корнієнка, Є. К. Марчука, П. С. Матишевського, М. І. Мельника, А. М. Мельникова, В. О. Навроцького, Б. С. Никифорова, Г. В. Новицького, М. І. Панова, А. О. Пинаєва, О. О. Піонтковського, В. А. Робака, А. В. Савченка, П. Ф. Тельнова, О. М. Трайніна, З. А. Тростюк, І. К. Туркевича, В. І. Тютюгіна, В. В. Українець, Б. С. Утевського, Є. В. Фесенка, І. Я. Фойницького, М. І. Хавронюка, І. Х. Хакімова, Р. Л. Чорного, С. Д. Шапченка, М. Д. Шаргородського, Р. М. Яновича, Н. М. Ярмиш та ін. Однак питання розроблення базових положень кваліфікації злочинів під час трансформації співучасті залишилось поза межами ґрунтовних досліджень.

Отже метою статті є обґрунтування основних положень кваліфікації злочинів під час трансформації співучасті.

Трансформація співучасті в злочині – це зміна її істотних ознак і властивостей, унаслідок чого злочинне об'єднання одного виду перетворюється в інший, змінюється роль співучасників чи вид учиненого ними злочину.

З огляду на те, що співучасть характеризується видами співучасників, злочинних об'єднань і вчинених ними злочинів, доцільно виокремити три форми трансформації співучасті в злочині:

- 1) трансформація форми співучасті (виду злочинного об'єднання);
- 2) трансформація співучасника (його ролі);
- 3) трансформація злочину, учиненого співучасниками (його виду).

Особливості кваліфікації злочинів під час трансформації форми співучасті (злочинного об'єднання).

Трансформація злочинних об'єднань (форм співучасті) – це зміна їх істотних властивостей, унаслідок чого злочинне об'єднання перетворюється з одного виду в інший.

У судовій практиці злочини, учинені співучасниками, зазвичай кваліфікують як учинені в складі злочинних

об'єднань, що існували на момент учинення останнього злочину. Однак така практика не відповідає принципам кримінально-правової кваліфікації, оскільки не враховує вчинення злочину в інших формах співучасті ніж та, що існувала на момент учинення останнього злочину.

Визнання злочинного об'єднання групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою чи злочинною організацією залежить від характерних кримінально-правових ознак, яких воно набуває в певний проміжок часу (до, під час або після вчинення злочину).

Численність злочинних об'єднань зумовлює різні види їх трансформації, а саме:

1. Трансформація простої форми співучасті в більш складну (наприклад, організованої групи в злочинну організацію) або ж навпаки (наприклад, організованої групи в групу осіб за попередньою змовою).

2. Трансформація в межах загальних і спеціальних видів злочинних об'єднань, що може мати такі перетворення:

1) злочинного об'єднання загального виду в спеціальний вид (наприклад, організованої групи в банду);

2) злочинного об'єднання спеціального виду в загальний вид (наприклад, банди в злочинну організацію);

3) злочинного об'єднання одного загального виду в другий загальний вид (наприклад, організованої групи в злочинну організацію);

4) злочинного об'єднання одного спеціального виду в другий спеціальний вид (наприклад, банди в терористичну організацію).

3. Зміна форми злочинних об'єднань може відбуватися в переході як до найближчої форми співучасті, так і через одну. Наприклад, декілька злочинів, учиняє група осіб за попередньою змовою, а решту – злочинна організація. У цьому разі об'єднання оминає таку форму співучасті як організована група.

У будь-якому разі злочин, учинений у співучасті, необхідно визнавати вчиненим у складі того об'єднання, ознаки якого були характерні співучасникам у момент учинення кожного злочину до й після трансформації. Наприклад, перший

злочин необхідно кваліфікувати як такий, що учинений групою осіб, а другий – організованою групою.

Причини трансформації пов'язані з набуттям чи втратою об'єднанням тих чи інших кримінально-правових ознак, зокрема залученням до спільної діяльності інших співучасників або їх виходом, набуттям стійкості, ієрархічності, досягненням певної домовленості та ін.

На нашу думку, група осіб перетворюється на групу осіб за попередньою змовою з моменту досягнення змови щодо вчинення нового (другого чи наступного) злочину.

Група ж осіб за попередньою змовою стає організованою групою з досягненням стійкості, відповідного кількісного складу об'єднання й домовленості про вчинення нового злочину.

Водночас організована група набуває ознак злочинної організації з побудовою ієрархічності, появою відповідного кількісного складу та визначенням мети безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп.

У процесі злочинної діяльності такі об'єднання можуть учиняти злочини в різних формах співучасті, видозмінюватися, тому насамперед, слід закріпити правило, відповідно до якого дії співучасників під час учинення злочинів у складі різних видів злочинних об'єднань мають кваліфікуватися самостійно в кожному конкретному випадку.

До того ж у кожному спільному злочині необхідно з'ясовувати, якими кримінально-правовими ознаками характеризувалось об'єднання на момент його вчинення [2, с. 255–257].

Досить складним є питання про те, як слід кваліфікувати дії учасників, що приєдналися до існуючого злочинного об'єднання, у результаті чого воно трансформувалося в інший вид. Чи можна, наприклад, дії осіб, які вперше брали участь у вчиненні злочину, кваліфікувати як діяння учасників організованого злочинного об'єднання. Очевидно, що можна в тому разі, коли вони усвідомлюють, що є учасниками злочинного об'єднання, яке існувало до їх вступу.

На нашу думку, дії таких осіб слід кваліфікувати як злочин, учинений новоствореним об'єднанням, за умови, що вони усвідомлювали й розуміли свою участь у злочинному об'єднанні.

Особливості кваліфікації злочинів під час трансформації співучасників. Наступним видом трансформації співучасті є трансформація співучасників, що полягає в зміні їх істотних властивостей, унаслідок чого співучасник перетворюється з одного виду на інший. Наприклад, виконавець набув статусу організатора, пособник став виконавцем, організатор – співвиконавцем тощо.

У судовій практиці здебільшого існують випадки, коли виконавець, підбурювач чи пособник набувають статусу організатора. У цьому разі під час кваліфікації злочинів, учинених у співучасті, необхідно брати до уваги ту роль, яку виконував співучасник на момент учинення кожного злочину в складі об'єднання.

Якщо в першому злочині співучасник брав участь як виконавець, а у другому як організатор, то його дії необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів і ролей, тобто як виконавця першого злочину й організатора другого.

На відміну від попереднього різновиду трансформації у цьому разі можливе поєднання в одній особі співучасників різних видів, наприклад організатора й виконавця. Г. П. Жаровська такий факт називає суміщенням функцій і ролей [3, с. 186].

Трансформацію ролі співучасника слід відмежовувати від суміщення ролей. У результаті трансформації особа виконує іншу роль, ніж та, яку вона виконувала попередньо. Водночас у результаті суміщення ролей особа виконує функції двох і більше різних видів співучасників.

Якщо трансформація ролей відбувається під час учинення одного злочину, то це одночасно вважається й суміщенням ролей в одному злочині.

Водночас можливим є одночасні трансформація та суміщення ролей. Так, наприклад, один із виконавців злочину в групі осіб за попередньою змовою набуває рис організатора, однак разом з іншими учасниками продовжує безпосередньо

брати участь у виконанні об'єктивної сторони злочину. Отже, він трансформується з простого виконавця злочинів в організатора групи, суміщаючи при цьому роль виконавця злочинів, учинених у складі цього об'єднання. Крім того, група осіб за попередньою змовою з появою організатора стає організованою групою.

Таким чином, під час учинення будь-якого злочину в складі злочинного об'єднання слід з'ясовувати роль кожного його учасника. Дії таких суб'єктів слід кваліфікувати залежно від ролі чи ролей, які виконувала особа на момент учинення злочину.

Трансформація співучасника можлива не лише в межах декількох, а й одного злочину. Наприклад, особа розпочинала злочину як пособник, а в подальшому брала в ньому участь як співвиконавець. Очевидним є, що в цьому разі злочин вчинено особою, яка одночасно виконувала функції пособника й виконавця.

З метою забезпечення повноти кваліфікації необхідно враховувати всі ролі співучасника, які він виконував на момент учинення кожного злочину.

Трансформація ролі одного співучасника не завжди впливає на відповідальність інших співучасників, крім випадків, коли в результаті такої трансформації змінюється форма співучасті.

Особливості кваліфікації під час трансформації злочину, учиненого співучасниками. Трансформація злочину, учиненого співучасниками, — це зміна його істотних властивостей, унаслідок чого злочин, учинений у співучасті, перетворюється з одного виду на інший. Наприклад, члени організованої групи таємно проникли до сховища з метою викрадення чужого майна, однак були помічені працівниками охорони. У результаті продовження злочинних дій крадіжка трансформувалася в грабіж.

К. П. Задоя пропонує трансформацію злочинної поведінки кваліфікувати за правилами сукупності злочинів — як незакінчений злочин одного виду (різновиду), тобто первинний злочин, і закінчений (незакінчений) злочин іншого виду (різновиду), тобто трансформований злочин [4–5].

У певних ситуаціях можливою є паралельна трансформація злочину, співучасника й форми співучасті.

Наприклад, учасник злочинного об'єднання на початку крадіжки діяв у складі групи осіб за попередньою змовою як виконавець, однак у подальшому протиправне діяння переростало в грабіж, а отже, учасник набуває статусу організатора. Водночас у результаті такого розподілу ролей об'єднання трансформувалося в організовану групу.

На підставі вищевикладеного можна запропонувати загальні положення кваліфікації злочинів, пов'язаних із трансформацією співучасті:

1. Організовані злочинні об'єднання, його співучасник чи вчинений ними злочин до моменту трансформації є первинним, а після – трансформованим.

2. Кожен злочин, учинений до й після трансформації, підлягає самостійній кваліфікації з урахуванням характерних для нього ознак, форми співучасті та ролі співучасників. Отже, кваліфікація відбувається за сукупністю.

3. Під час кваліфікації трансформованого злочину необхідно врахувати окремі кримінально-правові ознаки первинного злочину. Наприклад, для того, щоб визнати трансформоване об'єднання стійким, необхідно врахувати попередню злочинну діяльність його учасників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчиненні стійкими злочинними об'єднаннями : постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 груд. 2005 р. № 13 // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 1. – С. 2–6.

2. Вознюк А. А. Трансформація злочинних об'єднань та її вплив на кваліфікацію злочинів / А. А. Вознюк // Актуальні проблеми розслідування злочинів за новим Кримінальним процесуальним кодексом України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 5 лип. 2013 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2013. – С. 255–257.

3. Жаровська Г. П. Співучасть у злочині за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Жаровська Галина Петрівна. – К., 2004. – 211 с.

4. Задоя К. П. Спеціальні правила кваліфікації трансформації злочинної поведінки / К. П. Задоя // Адвокат. – 2012. – № 1 (136). – С. 42–44.

5. Задоя К. Юридична природа трансформації злочинної поведінки та правила її кваліфікації / К. Задоя // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 11. – С. 109–112.

ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ

Чернявський Сергій Сергійович –
доктор юридичних наук, старший
науковий співробітник, т.в.о. першого
проректора з навчально-методичної
та наукової роботи Національної
академії внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ: ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ НОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

У контексті реалізації Україною взятих на себе зобов'язань щодо імплементації в національному законодавстві міжнародно-правових стандартів ювенальної юстиції проаналізовано загальні правила кримінального провадження щодо неповнолітніх, закріплені новим Кримінальним процесуальним кодексом України.

Ключові слова: кримінальне провадження; досудове розслідування; злочини, учинені неповнолітніми; Кримінальний процесуальний кодекс; ювенальна юстиція; причини та умови, що сприяють учиненню злочинів; звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності; заходи забезпечення кримінального провадження.

В контексте реализации Украиной обязательств по имплементации в национальном законодательстве международно-правовых стандартов ювенальной юстиции проанализированы общие правила уголовного производства в отношении несовершеннолетних, которые закреплены новым Уголовным процессуальным кодексом Украины.

Ключевые слова: уголовное производство; досудебное расследование; преступления, совершенные несовершеннолетними; Уголовный процессуальный кодекс; ювенальная юстиция; причины

и условия, способствующие совершению преступлений; освобождения несовершеннолетнего от уголовной ответственности; меры обеспечения уголовного производства.

In the context of Ukraine's commitments to the implementation of the national legislation of international legal standards of juvenile justice, analyzed the general rules of criminal proceedings against juveniles fixed the new Criminal Procedure Code.

Keywords: criminal proceedings; pre-trial investigation; crimes committed by minors; Criminal Procedure Code; juvenile justice; causes and conditions conducive to the commission of crimes; release of juveniles from criminal responsibility; measures of criminal proceedings.

Згідно до Указу Президента України «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи» від 12 січня 2011 р. № 24/2011, Закону України «Про Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2016 року», охорона дитинства в Україні визнається стратегічним пріоритетом і вважається важливою складовою державної політики.

Міністерством внутрішніх справ України постійно здійснюється профілактична робота щодо запобігання правопорушенням серед дітей, особливо тих категорій, що належать відносяться до групи ризику – позбавлених батьківського піклування, вихованців дитячих закладів опіки, з девіантною поведінкою, які перебувають на обліках в органах внутрішніх справ. Крім загальнодержавних заходів, у кожному регіоні проводяться додаткові профілактичні відпрацювання.

Водночас ускладнення криміногенної ситуації, економічна криза, зміна якісних характеристик злочинності, незважаючи на вжиті заходи, зумовили тенденцію до зростання кількості кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми протягом 2006–2010 рр. (щорічна динаміка зростання становила близько 10 %). Питома вага таких злочинів у 2011 р. склала 5,6 % (її зниження до 5 % у 2012, 2013 рр. певною мірою пов'язано зі змінами у Кримінальному процесуальному кодексі (КПК) України, якими скасовано інститут дослідчої перевірки,

натомість, досудове розслідування проводиться за більшою кількістю заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення). Кожний сьомий підліток, викритий у злочинній діяльності, учинив злочин повторно, кожний десятий – у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння. Працівники міліції з вулиць щорічно вилучають близько 10 тис. безпритульних дітей. Упродовж 2013 р. закінчено досудове розслідування у 9,3 тис. кримінальних проваджень зазначеної категорії, що становить три чверті від кількості розслідуваних. Питома вага закритих проваджень щодо неповнолітніх у загальній кількості закінчених становить майже чверть. Понад дві третини з числа закінчених кримінальних проваджень направлено до суду з обвинувальними актами (71,5 %). Направлено до суду 230 клопотань про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, що становить 2,5 % від загальної кількості закінчених проваджень [1, с. 14].

Проблема девіантної поведінки та її корекції завжди була однією з найважливіших у педагогіці, психології, кримінології, але сьогодні вона носить масовий характер і потребує особливої уваги. Її вирішення вимагає відновлення традицій виховання дітей усіма зацікавленими інститутами держави, у тому числі й органами внутрішніх справ.

Велике значення для профілактики злочинності серед неповнолітніх має кримінальна процесуальна діяльність органів досудового розслідування та судів, що здійснюють провадження в кримінальних справах цієї категорії. Правові заходи, які слідчі підрозділи, прокурори та судді застосовують стосовно неповнолітніх, здатні реально запобігати вчиненню ними нових злочинів і сприяти виправленню підлітків. Здійснюючи правосуддя стосовно таких осіб, суди мають забезпечити захист гарантованих Конституцією України прав і свобод як неповнолітнього підсудного, так й інших учасників процесу.

Пошук шляхів удосконалення інституту кримінального провадження щодо неповнолітніх був предметом активних дискусій у різні періоди, що відображено в працях Ю. П. Аленіна, Т. В. Варфоломеевої, В. І. Галагана, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, Л. М. Лобойка, П. А. Лупинської, В. Т. Малярєнка, О. Р. Михайленка, М. М. Михєєнка, В. Т. Нора,

М. А. Погорецького, С. М. Стахівського, О. Ю. Татарова,
В. М. Тертишника, Л. Д. Удалової, В. І. Фаринника, В. Ю. Шепітька,
М. Є. Шумила та ін.

Роз'яснення судам із питань застосування законодавства щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх неодноразово надавалися Пленумом Верховного Суду України в постановах: від 22 грудня 1995 р. № 21, від 31 травня 2002 р. № 6, від 16 квітня 2004 р. № 5, від 15 травня 2006 р. № 2. Відтоді відбулися значні зміни в правовій сфері – 1996 р. прийнято Конституцію України, відповідно до якої людину, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку визнано найвищою соціальною цінністю. У 2001 р. набрав чинності новий Кримінальний кодекс України, а з 20 листопада 2012 р. – Кримінальний процесуальний кодекс.

Кримінальне провадження щодо неповнолітніх здійснюється в загальному порядку з урахуванням особливостей, передбачених главою 38 КПК України, та із дотриманням принципу забезпечення реалізації неповнолітніми особами права користуватися додатковими гарантіями, установленими вітчизняним законом та міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України. Якщо норми КПК України суперечать такому міжнародному договору, згідно із ч. 4 ст. 9 КПК України, застосуванню підлягають положення відповідного договору [2].

Ігнорування або незнання вимог кримінального процесуального законодавства щодо таких проваджень, а також психології дитини, негативно впливає на повноту й об'єктивність досудового провадження та призводить до порушення прав і законних інтересів підлітків. Відтак, досудове розслідування щодо неповнолітньої особи за чинним КПК України здійснюється слідчим, який спеціально уповноважений керівником відповідного слідчого підрозділу на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх (ст. 484).

Відповідно до ч. 10 ст. 31 КПК України, судове провадження стосовно неповнолітньої особи та щодо декількох осіб, одна з яких є неповнолітньою, здійснюється виключно судьями, уповноваженими зборами суддів відповідних судів у порядку ст. 115 Закону України «Про судоустрій і статус

суддів» на здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. Водночас судді, уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, не звільняються від виконання обов'язків судді відповідної інстанції, однак здійснення ними цих повноважень враховується при розподілі судових матеріалів і має пріоритетне значення.

Досить цікавим є досвід деяких європейських країн, у яких при призначенні слідчих, які спеціалізуються на розслідуванні кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми або щодо неповнолітніх, окрім загальних вимог до фаху, обов'язково передбачено також і наявність у них педагогічної освіти. В окремих європейських країнах розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, здійснює лише особа, яка пройшла спеціальні курси (з педагогіки та психології). Наприклад, у Франції такі злочини розслідують судді в справах неповнолітніх, які призначаються з числа суддів вищих трибуналів декретом Президента Франції за поданням Міністра юстиції строком на три роки з правом продовження цього строку. Наявність такого положення сприяє не лише ефективному розслідуванню злочинів цієї категорії (без «негативного впливу» на психіку неповнолітнього), а й забезпечує постійну та, як свідчить практика, дієву профілактику злочинності серед неповнолітніх і «реальну» взаємодію органу розслідування з оперативними підрозділами.

На нашу думку, певні елементи досвіду Франції з питань діяльності спеціального органу, який займається розслідуванням злочинів, учинених неповнолітніми, у зв'язку зі специфікою суб'єкта злочину, доречно використати й в Україні, зокрема шляхом запровадження практики проходження відповідними слідчими спеціальних курсів з основ дитячої педагогіки й психології. Для реалізації подібних положень МВС України вже внесено зміни до відомих нормативно-правових актів і надано повноваження керівникам органів досудового розслідування (керівникам слідчих підрозділів) уповноважувати (визначати і закріплювати у встановленому порядку) слідчих на здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх, організовуються їх планова підготовка й перепідготовка в системі підвищення кваліфікації та спеціалізації, зокрема на базі Національної академії внутрішніх справ.

Іншою особливістю кримінального провадження щодо неповнолітніх є збільшення законодавцем переліку обставин, що підлягають встановленню (ст. 485 КПК України), порівняно із загальним порядком досудового розслідування. Крім визначених у ст. 91 КПК України обставин (події кримінального правопорушення, винуватості особи в його вчиненні, виду й розміру завданої шкоди, обставин, що впливають на ступінь тяжкості злочину, обтяжують чи пом'якшують покарання, виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження), передбачено встановлення повних і всебічних відомостей про особу неповнолітнього, ставлення до вчиненого ним діяння, умов життя та виховання, наявності дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

Якщо звернути увагу на те, що з'ясування умов життя й виховання неповнолітнього підозрюваного потребує також встановлення складу сім'ї неповнолітнього, обстановки в ній, взаємин між дорослими членами сім'ї та дорослими й дітьми, ставлення батьків до виховання, форм контролю за поведінкою дитини, обстановки в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, взаємин із вихователями, учителями, однолітками, характеру й ефективності виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього, зв'язків і поведінки неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою (ст. 487 КПК України), не виникатиме сумнівів у неповноті проведеного досудового розслідування. Така процесуальна деталізація обставин, що підлягають встановленню в кримінальному провадженні, водночас спрямована на встановлення причин та умов, які сприяли вчиненню злочину, конкретизації заходів, які доцільно взяти для їх усунення.

При цьому, на відміну від КПК 1960 р., нове кримінальне процесуальне законодавство не містить положень стосовно необхідності виявлення й усунення слідчим причин і умов, що сприяли кримінальним правопорушенням, зокрема вчиненим неповнолітніми. Водночас такі вимоги закріплено в п. 3 ст. 30 Закону України «Про прокуратуру», п. 2.5 Положення про органи досудового розслідування Міністерства внутрішніх

справ України, затвердженого наказом МВС України від 9 серпня 2012 р. № 686. З метою покращання роботи за цим напрямом ГСУ МВС підготовлено та направлено на місця доручення (від 28 січня 2013 р. № 13/7–945), яким слідчих зобов'язано виявляти під час розслідування кримінального правопорушення причини й умови їх учинення та своєчасно направляти письмову інформацію прокурору, який здійснює нагляд за додержанням законів при проведенні досудового розслідування, для вжиття відповідних заходів прокурорського реагування (за їх невиконання уповноважені службові особи можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності).

Подібна практика зарекомендувала себе в Державі Ізраїль. Встановивши причини й умови, що сприяли вчиненню злочину неповнолітніми, слідчий, який спеціалізується на розслідуванні злочинів цієї категорії, має право звернутися до прокуратури, відповідних соціальних служб й органів освіти щодо вжиття заходів для усунення виявлених негативних чинників. Крім проведення досудового розслідування, він проводить інформаційну та виховну роботу в навчальних закладах, спрямовану на профілактику й попередження злочинності в молодіжному середовищі. Тобто до обов'язків слідчого в Державі Ізраїль належить здійснення профілактичної діяльності, спрямованої на попередження злочинності й усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів [3].

Водночас аналіз міжнародних нормативних актів із питань звільнення неповнолітніх від покарання й застосування примусових заходів виховного характеру свідчить про необхідність установлення інших (не зазначених у ст. 485 КПК України) обставин, що підлягають доказуванню в справах про злочини неповнолітніх. Так, у п. 5.1 Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються здійснення правосуддя відносно неповнолітніх, зазначено, що при вирішенні питання про обрання заходу впливу до неповнолітнього правопорушника відповідний уповноважений орган чи посадова особа бере до уваги не лише обставини вчиненого правопорушення, а й особу винного, її бажання вести повноцінне життя, виконувати корисну роль у суспільстві [4, с. 22–24].

Отже, з метою приведення вітчизняного законодавства до міжнародних стандартів і забезпечення більш широкого застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру, вважаємо за доцільне доповнити перелік обставин, які підлягають доказуванню в справах про злочини неповнолітніх, такими положеннями: *«обставини, що обумовлюють звільнення особи від кримінальної відповідальності, від покарання, у тому числі щире розкаяння, сумлінне ставлення до навчання та праці тощо»*. Необхідність таких змін підтверджується й судовою практикою, адже питання про можливість застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру замість кримінального покарання повинно обговорюватись у кожному випадку вирішення питання про його відповідальність за злочин невеликої або середньої тяжкості.

Слід визнати правильною практику здійснення судового розгляду за обов'язкової участі представників служби у справах дітей та кримінальної міліції у справах дітей (ст. 496 КПК України). Зокрема, суд, призначаючи підготовче судове засідання, для повної реалізації вимог, передбачених ст. 485, 487 КПК, має надіслати відповідним органам повідомлення про початок судового провадження за участю неповнолітнього обвинуваченого та викликати їх на підготовче судове засідання. Під час підготовчого судового засідання з метою підготовки до судового розгляду, відповідно до п. 2 ч. 3 та 5 ст. 315 та ст. 485, 487, 496 КПК України, суд зобов'язує представника служби у справах дітей надати суду інформацію про особу неповнолітнього, у тому числі й з урахуванням відомостей, отриманих від регіонального представництва кримінальної міліції у справах дітей. У свою чергу, зазначені органи, реалізуючи повноваження, покладені на них Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», збирають відомості, що характеризують неповнолітнього, його поведінку в повсякденному житті, як до, так і після вчинення кримінального правопорушення, середовище, у якому він зростає, навчається, коло осіб, з якими спілкується, тощо. Такі дані узагальнюють і подають суду у формі «звіту про неповнолітнього обвинуваченого у

кримінальному провадженні щодо неповнолітніх» [5]. Під час судового розгляду представники зазначених органів, відповідно до ч. 2 ст. 496 КПК України, вправі заявляти клопотання, ставити запитання неповнолітньому обвинуваченому, його законному представнику, потерпілому, свідкам, експертам і спеціалісту.

Ще однією особливістю здійснення кримінального провадження щодо дитини є подвійне представництво інтересів неповнолітнього його законним представником (ними можуть бути батьки чи усиновлювачі, а в разі їх відсутності – опікуни чи піклувальники, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки й піклування, установ та організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній), наділеним широкими повноваженнями, і захисником (адвокатом), участь якого у таких провадженнях є обов'язковою (п. 1, 2 ч. 2 ст. 52 КПК України). Будь-які виклики слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом неповнолітнього здійснюються через його батьків або законних представників (ст. 489 КПК України).

Новелою КПК України є й часові обмеження стосовно проведення допиту неповнолітнього, який не може тривати понад одну годину, а загалом – більше як дві години на день (ст. 226). Це сприятиме уникненню необгрунтованого тиску та впливу на підозрюваного для одержання у такий спосіб «бажаного результату». Нова норма дає змогу також законному представникові, педагогу або психологу, а також, за необхідності, – лікарю (у присутності яких проводиться допит) без суттєвих перешкод у виконанні своїх професійних обов'язків з'явитись на місце проведення слідчих (розшукових) дій. Лікар залучається для проведення допиту неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) на розсуд слідчого судді, суду, якщо внаслідок учинення кримінального правопорушення неповнолітній отримав тимчасові психічні (депресивний стан, сильне душевне хвилювання або інші психічні захворювання) чи фізичні розлади здоров'я. Лікар повинен стежити, щоб внаслідок допиту неповнолітньому не було завдано ще більшої шкоди через некоректно поставлені запитання, що може призвести до погіршення стану здоров'я. Важливо, що у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статеві

свободи та статевої недоторканності особи, а також щодо злочинів, учинених із застосуванням насильства або погрозою його застосування, одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їх показаннях не може бути проведений за участі малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого разом із підозрюваним (ч. 9 ст. 224 КПК).

Стосовно запобіжних заходів, які можуть застосовуватися до неповнолітнього, теж є деякі процесуальні особливості. Зокрема, затримання й тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише в разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не уможливить спроби: переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; знищити, сховати або спотворити будь-що з речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста в цьому ж кримінальному провадженні; перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; учинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому його підозрюють. До неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених, крім запобіжних заходів, передбачених ст. 176 КПК України, може застосовуватися також передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи.

Слід звернути увагу й на позицію Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, який зазначає, що в разі перекваліфікації органом досудового розслідування або прокурором дій неповнолітнього на менш тяжкий злочин, а також у разі виникнення сумнівів щодо правильності такої кваліфікації слідчий суддя за клопотанням неповнолітнього або його законного представника чи захисника, або суд під час судового розгляду так само за клопотанням зазначених осіб чи з власної ініціативи має невідкладно розглянути

питання зміни неповнолітньому підозрюваному (обвинуваченому) запобіжного заходу [2].

Важливою проблемою розслідування злочинів, учинених особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності, є правовий захист неповнолітніх правопорушників. По-перше, у КПК України не закріплено процесуальний статус такого «підслідного», який не досяг віку притягнення до кримінальної відповідальності (практика йде шляхом допиту цих осіб у якості свідків, що звужує їх право на захист). Ускладнення виникають і в разі встановлення місця знаходження дітей, які вчинили суспільно небезпечні діяння і в подальшому не з'являються до органів досудового розслідування або суду, а законні підстави оголошення їх у розшук законодавчо не передбачено (оскільки вони фактично не є суб'єктами злочину).

Звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 497 КК України) належить до виключної компетенції суду і є його правом, а не обов'язком. Воно може мати місце за наявності одночасно трьох умов: неповнолітній учинив злочин уперше; це злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості; виправлення неповнолітнього можливе без застосування покарання. Якщо під час досудового розслідування прокурор дійде висновку про можливість виправлення неповнолітнього, зважаючи на зазначені підстави, він складає клопотання про застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру і надсилає його з матеріалами кримінального провадження до суду. При цьому таке клопотання може бути складене і надіслане до суду лише за умови, що неповнолітній обвинувачений та його законний представник проти цього не заперечують.

Раніше визначений законом строк поміщення неповнолітнього, який учинив суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, за яке КК України передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад п'ять років, до приймальника-розподільника для дітей, не повинен був перевищувати тридцяти днів. Проте цього терміну зазвичай не вистачало для дослідження всіх фактичних обставин, враховуючи строки проведення експертних досліджень тощо.

Не передбачаючи у цій ситуації жодних винятків, законодавець вимагав від слідчого, навіть при розслідуванні незначного злочину, проводити слідчі дії в повному обсязі. Це потребувало певного законодавчого коригування, зокрема шляхом запровадження можливості продовжувати термін тримання підлітків у приймальниках-розподільниках. З огляду на це, за ініціативою робочої групи МВС України (до якої входив і автор) у ч. 4 ст. 499 на той час проекту КПК України було внесено положення, що строк тримання особи у приймальнику-розподільнику для дітей може бути продовжено ухвалою слідчого судді, суду ще до тридцяти днів.

До інших гарантій кримінального провадження щодо неповнолітніх, закріплених у новому КПК України, слід віднести: вирішення судом додаткових питань при постановленні вироку в справі стосовно неповнолітнього (чи можна замінити покарання у виді позбавлення волі іншим покаранням, не пов'язаним із позбавленням волі); виділення справи стосовно неповнолітнього за наявності в ній повнолітніх співучасників злочину в окреме провадження на стадії досудового розслідування; участь у судовому розгляді представників служби у справах дітей та кримінальної міліції у справах дітей.

Отже, у КПК України враховано найкращі надбання європейської практики розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми. Гуманізація цих положень сприяє тому, що кримінальне судочинство набуває рис змагальності, позбавляючись доктринально та морально застарілої спадщини «радянської доби».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналіз стану розслідування кримінальних справ (проваджень) слідчими підрозділами органів внутрішніх справ України у 2011–2013 рр. / Документ МВС України від 30 січ. 2014 р. № 13/7–116 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index>.

2. Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і

кримінальних справ від 18 лип. 2013 р. № 223–1134/0/4–13 // Закон і бізнес. – 2013. – № 31.

3. Татаров О. Ю. З досвіду організації досудового розслідування злочинів в державі Ізраїль (порівняльно-правовий аналіз) / О. Ю. Татаров // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 5 (72). – С. 253–266.

4. Минимальные стандартные правила отправления правосудия в отношении несовершеннолетних («Пекинские правила») / Организация Объединенных Наций // Советская юстиция. – 1991. – № 12. – С. 22–24.

5. Чернявський С. С. Оновлення кримінального процесуального законодавства як чинник удосконалення протидії злочинності неповнолітніх / С. С. Чернявський // Боротьба з молодіжною злочинністю : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 27 верес. 2013 р.). – О., 2013. – С. 213–220.

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЛІЦІЇ

Горбенко Дар'я Андріївна –
здобувач кафедри юридичної
психології Національної
академії внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Розглянуто особливості організації та структури психологічної служби в органах внутрішніх справ України. Висвітлено роль і місце психологічної служби органів внутрішніх справ в Україні, її сучасний стан та методи вдосконалення.

Ключові слова: психологічна служба; психолог; психологічне супроводження; психопрофілактична робота; професійно-психологічний відбір; профілактика; саморегуляція; надання допомоги.

Рассмотрены особенности организации и структуры психологической службы в органах внутренних дел Украины. Освещены роль и место психологической службы в органах внутренних дел Украины, ее состояние и методы усовершенствования.

Ключевые слова: психологическая служба; психолог; психологическое сопровождение; психопрофилактическая работа; профессионально-психологический отбор; профилактика; саморегуляция; оказание помощи.

The features of the organization and structure of psychological services in the internal affairs of Ukraine. The role and place of the psychological service of the Internal Affairs of Ukraine, its current status and methods of improvement.

Keywords: psychiatric services; psychologist; psychological support; professional and psychological selection; prevention; self-regulation; assistance.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства все більшої гостроти набуває проблема забезпечення надійності функціонування всіх ланок державної влади. Це безпосередньо стосується органів і підрозділів внутрішніх справ, на які покладено завдання захисту суспільства від злочинних посягань. Успішне виконання цього завдання залежить від готовності та спроможності кожного працівника на належному рівні виконувати свої професійні обов'язки.

Для служби в органах внутрішніх справ характерними є особливі умови, що вимагає від працівників значних моральних і психоемоційних зусиль, спричиняє надмірні фізичні навантаження. Саме тому в сучасних умовах особливого значення набуває робота з персоналом, тобто діяльність щодо відбору, підготовки, розміщення, виховання, організації та контролю за виконанням функціональних обов'язків конкретних працівників. Нагальною потребою є підвищення ефективності застосування психологічних знань і використання сучасних підходів у службовій діяльності працівників органів внутрішніх справ.

З цією метою в 1996 році було створено відомчу службу психологічного забезпечення при Департаменті роботи з персоналом Міністерства внутрішніх справ України, що пройшла певний шлях реформування, а саме: психологів органів внутрішніх справ було об'єднано в спеціалізовані підрозділи – центри (групи) практичної психології при Головному управлінні Міністерства внутрішніх справ України, створено головний підрозділ служби психологічного забезпечення – Центр практичної психології Міністерства внутрішніх справ України [1].

Ефективність службової діяльності особового складу органів внутрішніх справ значною мірою залежить від рівня психологічного супроводження міліціонерів у їх службовій діяльності, морально-психологічної й професійної підготовленості. Професійна психологічна підготовка працівників підрозділів органів внутрішніх справ спрямована на вирішення таких питань, як діагностика особистості та колективу, корекція психологічних якостей, регуляція психічних властивостей і процесів, міжособистісних відносин у групах. Заходи психологічного забезпечення сприяють цілеспрямованому розкриттю й розвитку здібностей, підвищенню професіоналізму, працездатності,

збереженню здоров'я й життя працівників органів і підрозділів внутрішніх справ під час виконання ними оперативно-службових завдань.

Головним нормативним документом, що регламентує діяльність психологічної служби в органах внутрішніх справ України, є Концепція психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ України, затверджена рішенням колегії МВС України від 5 лютого 1997 р. № 2 км/2. Згідно з вимогами цього документа, у всіх органах і підрозділах МВС України було введено посади психологів.

Під системою психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів і підрозділів системи МВС України усвідомлюється сукупна узгоджена діяльність спеціальних підрозділів психологічного забезпечення, науково-дослідних установ, навчальних закладів, практичних органів та внутрішніх військ МВС України, що спрямована на підвищення ефективності їх оперативно-службової діяльності та боєздатності шляхом цілеспрямованого використання науково обґрунтованих форм, методів і засобів професійної психології [2].

Питання психологічної служби в органах внутрішніх справ України досліджувалося численними вітчизняними науковцями, серед яких В. Андросюк, М. Ануфрієв, О. Бандурка, В. Барко, Л. Бурлачук, І. Голосніченко, Л. Казміренко, Я. Кондратьєв, М. Костицький, В. Кривуша, О. Мартиненко, Н. Матюхіна, А. Москаленко, В. Медведєв, О. Морозов, В. Синьов, Г. Радов, І. Рущенко, С. Сливка, В. Соколов, А. Стародубцев, В. Щербина, Г. Юхновець, С. Яковенко, О. Ярмиш та ін.

Служба психологічного забезпечення покликана забезпечувати якісне вирішення оперативно-службових завдань й ефективне функціонування всієї системи органів внутрішніх справ; зводити до мінімуму шкоду від впливу на працівників небезпечних для життя й здоров'я психогенних факторів; сприяти збереженню людського потенціалу, підтримувати високий рівень професійності та боєздатності працівників.

Відповідно до затверджених МВС України кваліфікаційних вимог, на посади працівників служби психологічного забезпечення

призначаються фахівці, які мають вищу психологічну освіту. Чисельність фахівців структурних підрозділів психологічного забезпечення пропорційно залежить від загальної чисельності особового складу органів внутрішніх справ України та встановлюється нормативними актами МВС України згідно з рекомендованими нормами навантаження.

Структурні підрозділи служби психологічного забезпечення МВС України при штатній чисельності від двох до чотирьох посад психологів формуються у відділення психологічного забезпечення, а при штатній чисельності від п'яти й більше посад психологів – відділення, за погодженням із відділом психологічного забезпечення Управління соціально-гуманітарної та психологічної роботи Департаменту кадрового забезпечення МВС України, мають бути перетворені у відділ (відділення, сектор) психологічного забезпечення [3].

До структурних підрозділів служби психологічного забезпечення належать:

1. Відділ психологічного забезпечення Управління соціально-гуманітарної та психологічної роботи Департаменту кадрового забезпечення МВС України, на який покладено функції управління й координації діяльності всіх підрозділів служби психологічного забезпечення.

2. Відділи (відділення, сектори) психологічного забезпечення управлінь (відділів) кадрового забезпечення головних управлінь, управлінь МВС України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, на транспорті.

3. Окремі посади практичних психологів у міських, районних, лінійних органах, стройових і спеціальних підрозділах внутрішніх справ.

4. Підрозділи психологічного забезпечення й окремі посади психологів Державної служби охорони при МВС України.

5. Підрозділи психологічного забезпечення внутрішніх військ МВС України.

6. Підрозділи психологічного забезпечення відомих навчальних закладів МВС України.

Професійна діяльність практичних психологів органів внутрішніх справ передбачає чотири напрями:

професійна орієнтація й професійно-психологічний відбір на службу та навчання;

психопрофілактична робота й психологічне супроводження служби органів внутрішніх справ;

психологічне супроводження оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ;

психолого-педагогічне супроводження навчально-виховного процесу в навчальних закладах МВС України, здійснення психологічної підготовки та впровадження новітніх психологічних технологій [4].

Незважаючи на відомчу специфіку діяльності практичних психологів органів внутрішніх справ, складність і значимість поставлених перед ними завдань, у своїй роботі вони використовують основні види діяльності практичного психолога: психодіагностику, психопрофілактику, просвітницьку діяльність, психологічне консультування, психологічну корекцію.

Згідно з наказом МВС України «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України» від 28 липня 2004 р. № 842, на практичних психологів органів внутрішніх справ України покладено такі завдання:

1. Надання допомоги керівникам усіх рівнів щодо зміцнення дисципліни й законності в органах внутрішніх справ України, створення ефективної системи забезпечення психологічної та психофізіологічної надійності персоналу.

2. Забезпечення професійної орієнтації й професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в органи внутрішніх справ України та навчання у вузах МВС України з метою визначення їх психологічної готовності до правоохоронної діяльності в органах внутрішніх справ України. Здійснення психологічного вивчення працівників, які переміщуються на іншу посаду в системі МВС України, з метою визначення їх психологічних характеристик і прогнозування психологічної готовності до виконання ними певних оперативно-службових завдань.

3. Психологічна підготовка працівників органів внутрішніх справ України до виконання своїх функціональних обов'язків як у повсякденних, так і в екстремальних умовах.

4. Проведення психопрофілактичної роботи в органах внутрішніх справ України з персоналом органів та підрозділів внутрішніх справ, а також здійснення заходів щодо оптимізації соціально-психологічного клімату в колективах, психологічне консультування керівників органів внутрішніх справ України, працівників органів внутрішніх справ України та членів їх сімей.

5. Психологічне супроводження оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України.

6. Упровадження досягнень сучасної психології в процес розкриття та розслідування злочинів.

7. Надання психологічної допомоги працівникам органів внутрішніх справ України під час охорони громадського порядку та при забезпеченні переговорної діяльності.

8. Розроблення та впровадження новітніх психологічних технологій в оперативно-службову діяльність, у тому числі із застосуванням комп'ютерної поліграфічної техніки.

9. Психолого-педагогічне супроводження навчально-виховного процесу в навчальних закладах МВС України, здійснення психологічної підготовки працівників органів внутрішніх справ України, надання психологічної допомоги особам, прийнятим на службу, в адаптації до умов оперативно-службової діяльності.

10. Упровадження тренінгових технологій для формування в працівників органів внутрішніх справ України відповідних професійно важливих психологічних якостей, психологічної стійкості, навичок безпечної поведінки, уміння розв'язувати свої психологічні проблеми й управляти конфліктними ситуаціями з урахуванням особливостей несення служби та категорій працівників органів і підрозділів внутрішніх справ.

11. Виявлення за допомогою психологічних та соціологічних методів чинників, що сприяють виникненню соціально-психологічних проблем в оперативно-службовій діяльності органів внутрішніх справ України [3].

Психологами органів і підрозділів внутрішніх справ проводяться навчальні заняття й інструктажі, основними темами яких є:

саморегуляція психічного стану працівників в екстремальних умовах;

профілактика травматизму й загибелі працівників;

підтримання високого рівня психологічної готовності до дій у складних та екстремальних ситуаціях службової діяльності;

тренінг професійно важливих психологічних якостей у працівників і вироблення навичок безконфліктного спілкування з громадянами;

формування психологічної спрацьованості працівників у різних ситуаціях службової діяльності тощо.

Ще одним важливим завданням психологів в органах внутрішніх справ є підтримання соціально-психологічного клімату. Під час його вивчення, що здійснюється переважно соціометричними методами (анкетування, інтерв'ювання) і проведенням психодіагностичного обстеження працівників за допомогою тестових методик, визначається:

авторитет керівництва;

спрацьованість членів колективу;

рівень конфліктності в колективі;

здатність колективу загалом і його членів зокрема вирішувати складні службові завдання;

мотивацію членів колективу та ін.

За підсумками проведеної роботи психологами оцінюється стан клімату в колективі, складаються прогнози успішності подальшого функціонування колективу, виявляються проблеми, що є серед працівників, та шляхи їх вирішення, у тому числі посередництвом певних кадрових змін. Рекомендації за підсумками вивчення надаються керівництву апаратів роботи з особовим складом ГУМВС, УМВС, УМВСТ України, вищих навчальних закладів МВС України.

З метою повного вивчення працівників для максимально повного врахування й використання їх особистісних якостей під час службової діяльності психологами запроваджено практику підготовки експертних психологічних висновків при призначенні працівників на посади з більшим обсягом роботи.

Висновки психологічного характеру складаються стосовно працівників, які переводяться до інших служб, уключаються до резерву на висунення, атестування.

Надається індивідуальна психологічна допомога працівникам, курсантам, слухачам і членам їх сімей шляхом проведення індивідуальних бесід, тренінгів, саморегуляції, методик психологічного розвантаження тощо.

Головними підставами надання допомоги є:

конфліктність і труднощі у взаєминах із членами сім'ї;

конфліктність і труднощі у взаєминах із колегами та громадянами;

нервово-психічна перевтома й невірноваженість, спричинені умовами службової діяльності та побуту;

систематичне порушення дисципліни працівником;

отримання психологічної травми й необхідність нейтралізації негативних психологічних впливів, зняття стресових станів;

низький соціальний статус працівника в колективі.

Одним із важливих напрямів роботи психологів залишається профілактика суїцидальних проявів серед працівників органів внутрішніх справ. Працівниками відділу спільно з фахівцями Управління охорони здоров'я МВС України та інспекції з особового складу під час проведення службових розслідувань вивчаються причини випадків самогубств в органах внутрішніх справ та проводиться відповідна профілактична робота.

Так, у наказі МВС України «Про затвердження Програми психопрофілактичної роботи з особовим складом органів та підрозділів внутрішніх справ України на 2008–2012 роки» від 7 квітня 2008 р. № 161 зазначено, що на сучасному етапі розвитку системи органів внутрішніх справ України, за умов підвищення вимог до правоохоронців з боку українського суспільства та впровадження європейських стандартів професійної діяльності, необхідно суттєво вдосконалити роботу із запобігання тимчасовим і незворотним утратам особового складу внаслідок надзвичайних ситуацій [5–6].

Водночас існують труднощі, пов'язані з використанням наявного кадрового й наукового потенціалу служби, що досі не

відповідає сучасним потребам системи МВС України та діючим міжнародним стандартам. А проблеми, що наявні у сфері адміністративно-правового регулювання розвитку служби психологічного забезпечення органів внутрішніх справ України, негативно впливають на ефективність діяльності й імідж органів внутрішніх справ у суспільстві. Вирішення зазначених проблем вимагає застосування науково обґрунтованих підходів, а також використання відповідного досвіду психологічної допомоги, що напрацьований у поліцейських системах зарубіжних держав [1].

Психолог органів внутрішніх справ має втілювати новітні досягнення психологічної науки не лише в роботі з персоналом, а й під час вирішення повсякденних завдань із поліпшення охорони правопорядку, посилення протидії злочинності, забезпечення профілактичних заходів щодо деструктивних психологічних явищ, зокрема професійної деформації.

Водночас слід констатувати нестачу досвіду та слабку підготовленість психологів за напрямом психологічного супроводження оперативно-службової діяльності.

Одним із можливих шляхів покращання роботи психологічної служби в органах внутрішніх справ, на нашу думку, може стати організація навчально-методичних семінарів для працівників відділень психологічного супроводження оперативно-службової діяльності за участі науковців відомчих навчальних закладів та іноземних фахівців відповідного профілю.

Ми вбачаємо, що перспективою для розвитку психологічної служби органів внутрішніх справ є взаємодія з іншими службами та підрозділами, зокрема з оперативними за напрямом підготовки психологічних портретів, використання поліграфів, переговорної діяльності під час проведення оперативно-розшукових заходів та ін.

Однак необхідно пам'ятати й про оновлення методичної бази, використання сучасних стандартизованих методик у різних напрямках своєї діяльності. Потрібно продовжувати роботу над удосконаленням нормативно-правової бази діяльності психологічної служби органів внутрішніх справ.

Одним із головних завдань має стати покращання кадрового складу психологічної служби. З огляду на це необхідно проводити відповідну спільну роботу з

навчальними закладами МВС України щодо організації та особливостей підготовки, перепідготовки фахівців для психологічної служби органів внутрішніх справ України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сайко О. Й. Адміністративно-правове регулювання розвитку та напрями удосконалення служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Сайко Олександр Йосипович. – К., 2012. – 181 с.
2. Дідик М. М. Психолого-педагогічні основи професійної діяльності фахівців соціальної роботи в органах внутрішніх справ України : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Дідик Микола Михайлович. – Тернопіль, 2001. – 190 с.
3. Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України : Закон України від 28 лип. 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 842.
4. Про затвердження Концепції психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ України : рішення колегії МВС України від 3 лют. 1997 р. № 2 км/2.
5. Про затвердження Програми психопрофілактичної роботи з особовим складом органів та підрозділів внутрішніх справ України на 2008–2012 роки : наказ МВС України від 7 квіт. 2008 р. № 161.
6. Сайт Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mvs.gov.ua>.

Лук'янчиков Євген Дмитрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри інформаційного та підприємницького права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»;

Лук'янчиков Борис Євгенович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики і судової медицини Національної академії внутрішніх справ

ОСВІДУВАННЯ – ЗАСІБ ДОКАЗУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Висвітлено дискусійні питання щодо видів освідування як самостійної слідчої (розшукової) дії в світлі нового Кримінального процесуального кодексу України та можливості його проведення в примусовому порядку. Здійснено порівняльний аналіз правового регулювання зазначеної слідчої (розшукової) дії за Кримінально-процесуальним кодексом Російської Федерації, Кримінальним процесуальним кодексом України та інших країн.

Ключові слова: слідчий; слідчі (розшукові) дії; спеціаліст; експерт.

Исследованы дискуссионные вопросы о видах освидетельствования как следственного (розыскного) действия в свете нового Уголовного процессуального кодекса Украины и возможностей его производства в принудительном порядке. Осуществлен сравнительный анализ правового регулирования данного следственного (розыскного) действия в Уголовно-процессуальном кодексе Российской Федерации, Уголовном процессуальном кодексе Украины и других стран.

Ключевые слова: следователь; следственные (розыскные) действия; специалист; эксперт.

Within the framework of the new Criminal procedure code it is explored the tasks and types of the examination as an investigative action. It is made the comparative analyze of legal

regulation of this investigative action in the CPC of Russia, Ukraine and the others countries.

Keywords: investigator; investigative (search) actions; specialist; expert.

Процеси демократизації кримінального провадження супроводжуються змінами кримінально-процесуального законодавства. Розширення повноважень сторін у доказуванні обставин кримінального правопорушення потребує збалансованості засобів такої діяльності. Сторона обвинувачення в процесі доказування застосовує слідчі (розшукові) дії, інститут яких набув суттєвих змін із прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу (КПК) України. Водночас із появою нових слідчих (розшукових) дій певних змін зазнали традиційні, що потребує їх наукового дослідження та зумовлює актуальність цієї проблеми.

Дослідження інституту слідчих (розшукових) дій привертало увагу вітчизняних і зарубіжних науковців, таких як Ю. П. Аленін, В. П. Бахін, І. Є. Биховський, А. Я. Дубинський, В. О. Коновалова, М. М. Михеєнко, М. А. Погорецький, В. М. Тertiшник, К. О. Чаплинський, С. А. Шейфер, В. Ю. Шепітько, М. Є. Шумило та ін. Проте новації нового КПК України щодо зазначеного інституту кримінально-процесуального права потребують поглибленого опрацювання, надання відповіді на низку питань, що не набули однозначної оцінки науковцями й практиками. Це повною мірою стосується такої слідчої (розшукової) дії як освідування особи (ст. 241 КПК України).

Незважаючи на наявність окремих наукових праць, присвячених слідчій (розшуковій) дії, що розглядається, практика наочно показує відсутність робіт, у яких би, з урахуванням нового законодавства, комплексно висвітлювалися питання освідування особи. Тому, метою статті є з'ясування фактичних і правових підстав освідування, його видів та процесуального порядку оформлення результатів його проведення.

Розслідування злочинів є інформаційно-пізнавальним процесом встановлення обставин події, що відбулася в минулому, за її відображеннями в матеріальному середовищі. В. Д. Берназ підкреслює, що специфікою такої пізнавальної діяльності є те, що під час досудового розслідування вона здійснюється у формі

доказування, обов'язок якого, відповідно до п. 1 ст. 92 КПК України, покладено на слідчого, прокурора та, в установлених законом випадках, – на потерпілого [1, с. 173–179].

Доказування обставин кримінального правопорушення здійснюється у визначеній законом формі кримінально-процесуальними засобами, якими є докази як єдність відомостей про обставини справи й джерела їх отримання [2, с. 81–90]. Важливе місце у формуванні доказів належить слідчим (розшуковим) діям, що мають пошуково-пізнавальний характер, забезпечують виявлення, дослідження, фіксацію й вилучення слідів злочину та інформації про його обставини. У зв'язку з прийняттям нового КПК України інститут слідчих (розшукових) дій зазнав суттєвих змін, і не завжди на краще, на що звертають увагу науковці [3, с. 198–205].

Серед засобів пізнавальної діяльності в кримінальному провадженні важлива роль належить слідчим (розшуковим) діям. Значне місце серед них відведено тим, за допомогою яких здійснюється дослідження матеріальних джерел інформації в процесі безпосереднього ознайомлення з ними слідчого. Одною з таких слідчих дій є освідування.

Освідування як засіб формування судових доказів кримінальному провадженню відоме з давніх часів. За пізнавальними прийомами та можливостями освідування розглядається як різновид слідчого огляду. Його проведення дає змогу виявити різноманітні сліди відображення, що сприятимуть установленню обставин кримінального правопорушення. Так, відповідно до Статуту кримінального судочинства 1864 р. Російської імперії, до складу якої входила Україна, до способів збирання доказів належали огляд та освідування (ст. 315–352). У КПК України 1960 р. про освідування йшлося в ст. 194, що була розташована після статей про огляд. У КПК Російської Федерації норми про освідування розміщено в окремій главі 24, що присвячена огляду, освідуванню та слідчому експерименту. На цьому ґрунті сформувалися усталені погляди на освідування як різновид слідчого огляду зі специфічним об'єктом але спільними методами й прийомами пізнавальної діяльності.

Відповідно до ст. 241 чинного КПК України, освідування, є самостійною слідчою дією. Проте цю норму, з невідомих причин, розміщено не серед норм про види слідчого огляду, а норм про слідчий експеримент і судову експертизу.

Слід також зазначити, що новий КПК України законодавчо розширює завдання цієї слідчої дії. Сьогодні воно полягає не тільки у виявленні на тілі особи особливих прикмет, як було в попередньому КПК України, а й слідів кримінального правопорушення. Подібне формулювання завдань освідування повною мірою відповідає потребам практики, що сформувалася протягом останніх десятиліть. Незважаючи на те, що в КПК України 1960 р. завдання освідування визначалося як «виявлення або засвідчення ... особливих прикмет» на тілі освідуваного, на практиці в процесі проведення даної слідчої дії виявляли сліди злочину, що не викликало заперечень із боку прокурора або судді. Аналіз кримінально-процесуальних норм країн колишнього СРСР показує, що завдання освідування в наведеному вигляді на сьогодні передбачено КПК Росії (ст. 179), Білорусі (ст. 206), Казахстану (ст. 226), Вірменії (ст. 220), Молдови (ст. 119).

Аналізуючи процедуру освідування, слід звернути увагу на те, що чинний КПК України містить декілька новел, якими внесено певні зміни в порядок його проведення. Такий порядок передбачає наявність у слідчого фактичних і правових підстав до цього. Фактичною підставою прийняття рішення про освідування слід уважати наявність у слідчого достатніх зафіксованих у матеріалах провадження даних про те, що на тілі відповідної особи може бути виявлено сліди кримінального правопорушення або особливі прикмети. Правовою підставою проведення освідування є постанова прокурора, винесена за клопотанням слідчого (ч. 2 ст. 241 КПК України). Такий порядок свідчить про створення додаткових гарантій захисту особистих прав людини, забезпечення її реальної тілесної недоторканності.

Відповідно до законодавства, яким регулювалися кримінально-процесуальні відносини, що виникали під час проведення даної слідчої (розшукової) дії та практики органів, що здійснювали досудове провадження, виділяли два види освідування. Підставою такої класифікації обрано суб'єкта, що

здійснював огляд тіла живої людини: слідче освідчування проводив слідчий, прокурор; медичне – міг проводити судово-медичний експерт, а за його відсутності – лікар, котрий володів необхідними спеціальними знаннями. Про судово-медичне освідчування обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого або свідка безпосередньо йшлося в ч. 2 ст. 193 КПК України. Таке освідчування за дорученням слідчого мав проводити судово-медичний експерт або лікар, а результати його повинні були відображатися в акті або довідці, відповідно. Поняття судово-медичне освідчування увійшло в теорію та практику. Його дослідженню присвячено низку наукових робіт. Мабуть, саме тому й нині науковці продовжують вести мову про судово-медичне освідчування, незважаючи на те, що чинний КПК України такого поняття не містить. Так, Ю. А. Чаплинська вважає, що й сьогодні може проводитися судово-медичне освідчування за участю судово-медичного експерта або лікаря [4, с. 140–144].

Аналіз ст. 241 чинного КПК України спонукає до нових підходів щодо визначення видів освідчування. Так, проведення освідчування покладається на слідчого, а за необхідності може залучатися судово-медичний експерт або лікар. Очевидно, що мова має йти про слідче освідчування.

Що стосується медичного освідчування, окремі питання потребують додаткового уточнення та роз'яснення. У ч. 2 ст. 241 КПК України наголошено, що освідчування, яке супроводжується оголенням освідчуваної особи, може проводитися лікарем, але не згадується про судово-медичного експерта, як було в КПК 1960 р. Якщо цей вид розглядати як медичне освідчування, на нашу думку, у цьому є відповідне упущення. Участь в освідчуванні судово-медичного експерта може сприяти його результативності, оскільки це його професійна діяльність, пов'язана з повсякденною роботою. Сумніви про можливість існування судово-медичного освідчування в сучасному викладенні такої норми виникають і тому, що передбачено лише одну форму фіксування результатів зазначеної слідчої (розшукової) дії – протокол (ч. 5 ст. 241 КПК України). Оформлення цього протоколу є обов'язком слідчого. Тому виникає питання про те, яким процесуальним документом мають оформлятися результати освідчування, проведеного

лікарем. Деякі науковці вважають, що результати такого освідування заносяться до протоколу зі слів лікаря чи експерта. За такого підходу в протоколі буде відображено те, що не було предметом безпосереднього сприйняття слідчого. Для вирішення цієї ситуації слідчому має бути надане право звернутися до прокурора або керівника органу досудового розслідування з клопотанням про доручення провадження освідування слідчому тієї ж статі, що й освідуваний [5, с. 408–409].

За чинною редакцією норми про освідування (ст. 241 КПК України), на нашу думку, слід розрізняти «освідування за участю судово-медичного експерта або лікаря» і проведення освідування безпосередньо судово-медичним експертом або лікарем. Вимога про неможливість присутності слідчого під час освідування особи іншої статі вказує лише на те, що цю слідчу (розшукову) дію необхідно доручити особі однієї статі з освідуваним, який проведе її за участі судово-медичного експерта або лікаря й складе про це протокол як єдиний процесуальний документ, передбачений чинним КПК України для такої процесуальної дії.

Подібного висновку можна дійти в результаті аналізу змісту ст. 179 КПК Російської Федерації, де зазначено, що освідування як слідча дія проводиться слідчим. За необхідності він може залучати до участі в проведенні освідування лікаря або іншого спеціаліста. Слідчий не може бути присутній при освідуванні особи іншої статі, якщо воно супроводжується її оголенням. У такому разі освідування проводиться лікарем. Результати такого освідування відображаються у відповідному протоколі (ст. 180 КПК Російської Федерації). Подібний порядок освідування передбачено в ст. 119 КПК Молдови.

Якщо про судово-медичне освідування в КПК України 1960 р. зазначалося безпосередньо, то в КПК Росії та Молдови така назва відсутня. У них ідеться про освідування особи іншої статі лікарем.

Наведений порядок проведення освідування не відповідає загальним вимогам до слідчої дії, яка має проводитись безпосередньо слідчим або за його дорученням співробітником оперативного підрозділу. Не все було зрозуміло з документом, у якому мали знайти відображення результати такої дії. Згідно із

КПК України, це був акт або довідка (ч. 4 ст. 193). У ст. 180 КПК Російської Федерації та ст. 124 КПК Молдови йдеться про складання протоколу, але лікар такими повноваженнями не наділений. Постає питання про правомірність складання протоколу освідчування, що проводилося лікарем.

Відповідно до ст. 241 чинного КПК України, освідчування здійснює слідчий, який за необхідності може залучити судово-медичного експерта або лікаря, що, на нашу думку, може передбачити й запрошення іншого спеціаліста. Подальше викладення цієї статті представлено в традиційній формі «освідчування, яке супроводжується оголошенням освідчуваної особи, здійснюється особами тієї ж статі, за винятком його проведення лікарем ...» (Виділення наше. – Авт.). Отже, може скластися враження, що освідчування може проводити лікар одноосібно, на що вказують окремі автори, ґрунтуючись на тлумаченні зазначеної норми [6, с. 500]. Проте результати освідчування мають відображатися в протоколі, який є процесуальним документом. Обов'язок щодо його складання покладено на слідчого, який проводить відповідну процесуальну дію (ч. 1 ст. 106 КПК України).

З огляду на вищевикладене, вважаємо, що освідчування як процесуальна дія завжди проводиться слідчим, або, за його дорученням, – особою, яка має повноваження слідчого (слідчий, співробітник оперативного підрозділу однієї статі з освідчуваною особою). До проведення освідчування, як і будь-якої іншої слідчої дії, може залучатися особа, яка володіє спеціальними знаннями (судово-медичний експерт, лікар, спеціаліст у галузі криміналістики, вибухотехніки тощо). У такому разі не виникає сумнівів щодо оформлення результатів освідчування як слідчої (розшукової) дії, а також відносно визначення його видів. Наявний один вид освідчування, як і будь-якої іншої слідчої (розшукової) дії, до проведення якої можуть залучатися особи, що мають спеціальні знання в певній галузі.

Освідчування часто пов'язано з необхідністю встановити на тілі людини подряпини, сліди укусів, хірургічних операцій, крові тощо. Цьому сприяє використання спеціальних знань у галузі медицини. У таких випадках слідчий залучає до освідчування судово-медичного експерта або лікаря, а їх участь у

процесуальній дії відображається в протоколі. Залучення до освідування судово-медичного експерта, порівняно з лікарем, сприяє підвищенню результативності зазначеної слідчої (розшукової) дії. Така діяльність безпосередньо пов'язана з його професійними обов'язками, є для нього повсякденною роботою.

Слід зауважити, що судово-медичний експерт або лікар до проведення освідування, як правило, підходять з медичної точки зору і менше уваги звертають на встановлення та фіксацію особливих прикмет і слідів, які в подальшому можуть мати значення для проведення трасологічних досліджень з метою встановлення механізму заподіяння тілесних ушкоджень. Це доводить доцільність проведення освідування слідчим особисто за участі судово-медичного експерта або лікаря. Такий порядок сприятиме оптимальному поєднанню юридичних і медичних знань під час проведення освідування, зокрема встановлення наявності й характеру тілесних ушкоджень – ран (вогнепальних, різаних або колотих, рубаних або заподіяних тупим предметом), саден, подрипин, крововиливів, слідів дії отруйних речовин, у тому числі визначенню їх розмірів, локалізацію на тілі тощо, а також дасть змогу правильно відобразити дані в протоколі слідчої дії.

Оскільки чинний КПК України передбачає можливість проведення освідування безпосередньо лікарем (медичне освідування), доцільно розглянути питання про приналежність його до слідчих дій та, відповідно, визначення його сутності й завдань. С. А. Шейфер слушно зазначає, що таке освідування не можна вважати самостійною слідчою дією, оскільки воно проводиться поза межами судової експертизи. Основний аргумент автора полягає в тому, що обстеження живих осіб під час медичного спостереження часто пов'язано з розв'язанням складних завдань, що потребують глибоких професійних знань [7, с. 24–25]. Дійсно, у процесі кримінального провадження виникають складні завдання медичного характеру, що не можуть вирішуватися в процесі освідування, оскільки останнє є різновидом огляду, об'єктом якого виступає тіло людини [8, с. 128]. Для вирішення таких завдань необхідно призначити судово-медичну експертизу. Водночас А. Я. Дубинський зауважує, що на практиці можуть виникати й менш складні завдання (визначення стану сп'яніння, виявлення зовнішніх змін організму

та ін.), які можуть бути успішно вирішені без проведення експертного дослідження [9, с. 91].

Очевидно на цьому положенні ґрунтувався законодавець Російської Федерації, коли визначив, що освідування проводиться не тільки для виявлення на тілі людини особливих прикмет, слідів злочину й тілесних ушкоджень, а й для *встановлення стану сп'яніння або інших властивостей* та ознак, що мають значення для кримінальної справи, якщо для цього не потрібно судової експертизи (ч. 1 ст. 179 КПК Російської Федерації) (виділення наше. – Авт.).

Розширення переліку завдань, що можуть бути вирішені під час освідування мало б отримати підтримку з боку практиків і науковців, проте викликало несприйняття та заперечення, які не можна визнати безпідставними. На зазначену обставину звертає увагу С. А. Шейфер. Він зауважує, що слідчий простим спостереженням не може виявити в людини стан сп'яніння, оскільки звичайні ознаки такого стану (запах алкоголю, невпевнена хода, незв'язна мова, червоний колір обличчя та ін.) багатозначні й можуть бути характерні для інших станів людини: хвороби, що супроводжується прийомом ліків, втомленості, переляку та ін. Тому в подібній ситуації слідчий має направити людину до медичної установи, де із застосуванням прийомів судово-медичного дослідження спеціаліст зробить висновок щодо цього питання. Але чим тоді подібна діяльність буде відрізнятися від експертизи [10, с. 92]?

Поділяючи зазначену позицію, зазначимо, що визначення стану організму людини, зокрема стану сп'яніння, потребує використання спеціальних знань і здійснюється шляхом проведення судово-медичної експертизи, а не освідуванням. Останнє, будучи слідчою дією, не передбачає і не може передбачати будь-яких досліджень над людиною. Простим оглядом тіла людини можна виявити лише зовнішні ознаки, а не внутрішні властивості, стан організму, що потребує спеціального дослідження. Оскільки ні слідчий, ні судовий медик, ні лікар такого дослідження не проводять, а лише фіксують зовнішні ознаки на тілі людини, виявлення так званих ознак сп'яніння або вживання наркотичних речовин може викликати необхідність у призначенні експертизи. Саме цим

зумовлені пропозиції авторів щодо доцільності виключення із відповідної статті КПК Російської Федерації положення про те, що освідування проводиться для встановлення стану сп'яніння [11, с. 1–14].

Отже, освідування є самостійною слідчою (розшуковою) дією і завжди має проводитися слідчим, який здійснює кримінальне провадження за конкретним фактом кримінального правопорушення. До проведення освідування може залучатися судово-медичний експерт, лікар або інша особа, яка має спеціальні знання в певній галузі. Освідування, що супроводжується оголенням освідуваної особи, здійснюється слідчим або за його дорученням іншою особою тієї ж статі, що й освідуваний. Така вимога не поширюється на судово-медичного експерта або лікаря.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берназ В. Доказування обставин вчинення кримінального правопорушення за чинним КПК України / В. Берназ // Право України. – 2013. – № 11. – С. 173–179.
2. Зотов Д. В. Пределы доказывания: уточнение понятий / Д. В. Зотов // Воронежские криминалистические чтения : сб. науч. тр. – Вып. 16. – Воронеж : Изд. дом ВГУ, 2014. – С. 81–90.
3. Шепітько В. Система слідчих дій за кримінальним процесуальним законом та механізми її реалізації у криміналістиці / В. Шепітько // Право України. – 2013. – № 11. – С. 198–205.
4. Чаплинська Ю. А. Актуальні проблемні питання застосування примусу при проведенні освідування особи / Ю. А. Чаплинська // Європейські стандарти кримінального судочинства : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Донецьк, 27 верес. 2013 р.). – Донецьк : ДЮІ МВС України, 2014. – С. 140–144.
5. Кримінальний процес : [підруч.] / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; [за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило]. – Х. : Право, 2013. – С. 408–409.

6. Кримінальний процесуальний кодекс України : [наук.-практ. комент.] / відп. ред. : С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. – Х. : Одиссей, 2013. – 1104 с.

7. Шейфер С. А. Следственные действия: Система и процессуальная форма / С. А. Шейфер. – М., 1981. – 128 с.

8. Уголовный процесс. Особенная часть // Сб. учеб. пособий. – Вып. 2. – М. : ИМЦ МВД России, 2002. – 276 с.

9. Дубинский А. Я. Исполнение процессуальных решений следователя. Правовые и организационные проблемы / А. Я. Дубинский. – К. : Наук. думка, 1984. – 184 с.

10. Шейфер С. А. Проблемы развития системы следственных действий / С. А. Шейфер // Уголовное право. – 2002. – № 3. – С. 90–92.

11. Букаев Н. Проблемы производства освидетельствования как следственного действия по УПК РФ / Н. Букаев, Н. Гребнева // Закон и жизнь. – 2004. – №10. – С. 13–14.